चिन्तामणेः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-

शिरोमणिकृतदीधित्याः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

समवायितयेति । वाच्यत्वं न यथा समवायि तथा वक्ष्यते । घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावानाम् अभावत्वेन भावानां वह्नित्वेन निर्वह्नौ अवृत्तिमात्रवृत्तिग-

जागदीश्याः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

नन्वीश्वरेच्छारूपस्य वाच्यत्वस्य गुणत्वादिसमवायित्वात् समवायित्वं न तद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह वाच्यत्वमिति । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थान्तरं वा वाच्यत्वम् । र तु तादृशेच्छामात्रमतिप्रसक्तत्वात् । तच्च न कस्यापि समवायीति भावः । समवायितयेति मूलस्य समवायिकारणतयेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ नन्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावरूपस्य साध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादिकेवलान्वयिनि तदप्रसिद्धेरनुद्धारात् मूलस्य न्यूनत्वमत आह प्रमेयेति । भावत्वेनाभावानामभावः सर्वत्र सुलभ इत्यन्वयः । ननु भावत्वेनाभावो नास्तीति प्रतीतिरभावस्यैवाभावत्वेन भावो नास्तीति प्रतीतिर्भावस्यैव प्रतियोगित्वमवगाहते न चैतावता प्रमेयमात्रप्रतियोगिकाभावसिद्धिरत आह वह्नित्वेनेति । वह्नित्वेन निर्वह्नौ सर्वेषामभावः सुलभ इति योजना । ननु जले वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिर्वह्निमात्रप्रतियो-

तियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् न चैवं घट एव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घट इति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्या-

---

गनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्याञ्च सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभा सुलभः ॥ ननु परिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं तथाहि यत्समाना

गिकाभावमवगाहते न तु प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकं वह्निमति तादृशप्रतीत्यनुत्पत्त्या वह्निप्रतियोगिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वादत आह अवृत्तीति । तथा च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकाभावसिद्धिः। न हि तत्रापि गगनमात्रप्रतियोगिकत्वं भासते इति वक्तुं शक्यते । विनिगमनाभावेन प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वावगाहने बाधकाभावात्। कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाभावः सम्भवतीत्यत उक्तम् अवृत्तिमात्रवृत्तीति। तथा च यादृशसम्बन्धेन गगनत्वादेर्वृत्तिमदवृत्तित्वं तादृश सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताको गगनत्वादिना प्रमेय सामान्याभावो वाच्य इति भावः । ननु कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यके तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यैव प्रसिद्धिः कार्या सा च कालिकसम्बन्धेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या न सम्भवति तत्सम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वमते तादृशप्रतीतेर्गगनप्रतियोगिकत्वाव गाहितयैवोपपत्तौ प्रमेयान्तरप्रतियोगिकत्वे मानाभावादत आह विरुद्धेति।तथा च घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या निखिलप्रमेयप्रतियोगिकस्तत्राप्यभावः सुलभ इति भावः। इदमुपलक्षणम्। संयोगादि सम्बन्धेन घटत्वादिकमपि प्रमेयत्ववदवृत्ति इति तत्सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावोपि बोध्यः ॥ अप्रसिद्धि दोषस्यापि सत्त्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिदोषान्तरं किमित्युपात्तमतस्तदवतारार्थमाशङ्कते नन्विति । पारिभाषिकमेवेत्येवकारेण

न व्यभिचारोऽव्यभिचार इति योगार्थो व्यवच्छिद्यते । अव्यभिचरितत्वमिति । अथेदं वाच्यमित्यादिग्रन्थाभिप्रेतमिति शेषः । तथा च न चैवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचरिन वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वान्न पूर्वमूलासङ्गतिरिति ध्येयम् । यदित्यादि । अत्र यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्तौ साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि सम्बन्धेनावृत्तित्वादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति । न चात्मत्वाद्यभावोपि समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्ति । तथाविधसम्बन्धानां वृत्त्यनियामकत्वात् । क्वचिदपि तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रतीतेः । इत्थं च हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणाधेयत्वं ग्राह्यम् । तेनात्मत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणसम्बन्धित्वान्नोक्तदोषतादवस्थ्यम् । न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपहाय साध्यसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावा स्वविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वमित्येव कुतो लक्षणं न कृतमिति वाच्यम् । द्रव्यमात्मत्वादित्यादौ महाकाले साध्यसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या तन्नाऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । [दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तित्वोक्तौ च गौरवात् वस्तुतो द्रव्यं सत्त्वादा आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेः । पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य वा दैशिकविशेषणतया साध्यसमानाधिकरणस्य केनापि संबन्धेन हेत्वधिकरणेऽवर्तमानत्वात् ।] यत्तु यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावा साध्यसमानाधिकरणास्त्वमित्येवास्तु लक्षणं स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य प्रवेशे बीजाभावादिति तत्तुच्छम् । तथा सति यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः । तन्मात्रोक्तौ च विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसमन्वये प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादेरवतारकत्वानुपपत्तिः । यदपि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका-

धिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियो-
गिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वम् सर्वत्र

यावन्तोऽभावा दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्त्वमित्येव लक्षणम-
स्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्तर्भावे गौरवात् हेतुसमा-
नाधिकरणस्य तत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यैव दैशिकविशेषणत-
योभयवृत्तित्वाभावाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति तन्म-
न्दम् । हेतुसमानाधिकरणस्य वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावस्य दैशि-
कविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहेण वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिप्र-
सङ्गात् । न च भावभिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रवेशा-
न्नैष दोषः । तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः । तद्घट-
भिन्नत्वाद्यभावस्य तद्घटत्वादिस्वरूपत्वेन भावत्वात् । पटत्वादि-
ना तद्घटभिन्नत्वाद्यभावस्य चोभयवृत्तित्वादिति । [अत्र च हेतु-
समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरो-
धिताघटकसम्बन्धेनोभयवृत्तयस्तत्त्वमिति कृते न काप्यनुपपत्ति-
रित्यलं पल्लवितेन ।] अत्र च यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरम । अग्रे च
तत्त्वमित्यस्य हेतुतावच्छेदकीभूततद्धर्मवत्त्वमित्येवार्थः । तेन सक-
लधूमव्यक्त्यनुगताया वह्निव्याप्तेर्नालाभः । न वा ज्ञानवा-
न्मनोन्यत्वे सति आत्ममनःसंयोगादित्यादौ मनसि हेतुसमा-
नाधिकरणस्यात्मत्वसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नहेत्वधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः । यत्तु द्रव्यं गुण-
कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्य-
भावस्यातथात्वादव्याप्तिरतो यत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्नपरत्वमिति
तन्न । द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वविशिष्टं यद्धेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणं जन्यद्रव्यादि तदवच्छेदेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यात्तत्राव्याप्तिविरहात् ।साध्यतेत्यादि। साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदिका यदभाव-
प्रतियोगिता तादृशाभावा इत्यर्थः । अत्र च विशिष्टसत्तावान् जा-
तेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यैव सत्तास्वरूपसाध्यव्या-

पकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरत. साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति। तथा च द्रव्यत्वाद्यभावस्यैव निरुक्तयावदन्तर्गतस्यातथात्वान्नातिव्याप्तिः। साध्यवत्त्वं चात्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन निवेश्यम्। तेन वस्तुमात्रस्यैव विषयतासम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वाद्घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्यैव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेपि समवायेन ज्ञानस्य साध्यत्वे द्रव्यत्वादिहेतौ नातिप्रसङ्गः। समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वाभावस्यैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्। अत्र च साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेषणीय.। तेन साध्यवन्मात्र एव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावसत्त्वेपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः। इत्थं च तत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो यस्तदन्यत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वरूपतत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं निरुच्य तादृशव्यापकतावच्छेदिका यदभावप्रतियोगिता तादृशाभावः प्रवेशनीयः। न च तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतेत्यादिकं व्यर्थम्। द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितायामपि संयोगसम्बन्धेन वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या यावदन्तर्गतस्य तत्सम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य साध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या सद्धेतुमात्र एवासम्भवस्य वारणार्थं तदुपादानात्। संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्रव्यत्वादावसत्त्वेन द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाधेयतानवच्छेदकत्वात्। तत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं च तत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेद.। तेन वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणगगनोभयभेदस्य घटत्वादिना वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणभेदस्य च वह्न्यादिसाध्यवति सत्त्वेपि न क्षतिः। अत्राभावा इति स्वरूपकथनम्। वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यम्। तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वम-

वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्यावत्त्वोपादानम् अत एव भूतत्वमू-

———

भावस्य स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन स्पन्द' कालत्वादित्यादौ स्पन्दत्वाद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवति वृत्त्या यावदन्तर्गतत्वात् समवायित्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य च तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । इत्थं च जातिसामान्याभावादेरपि वह्न्यादिव्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादिस्वरूपस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसम्भवापत्तिरतोऽभावा इत्युक्तम्। भावभिन्ना इति च तदर्थः । यथा च सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वघटितायां व्यापकतायां न दोषस्तथाग्रे प्रपञ्चयिष्यते । नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकस्य वदि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानि यावन्ति तत्प्रत्येकवृत्तिवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थ' न चैकमात्रवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः तत्र यावत्त्वस्यानुपादेयत्वात् शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वात् यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणा यावन्तो धर्मास्तत्प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थ इति प्राहुः । यत्तु साध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थ इति तन्न । केवलान्वयिसाध्यकसद्धेतौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ते' गगनस्वरूपाभावस्य तादृशत्वेऽपि हेतुसमानाधिकरणत्वासम्भवादिति । अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यत्र व्यापकताया अवच्छेदिका ययेति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः तेन प्रतियोगितया सममवच्छेदकापदस्य समासे कोपधत्वेऽपि पुंवद्भाव' । तद्धितबुक्कोपधस्यैव पुंवद्भावनिषेधादित्यभियुक्ताः । सर्वत्रेति । सद्धेतावसद्धेतावित्यर्थ । तथा च यावत्त्वानुक्तावतिव्याप्तिरेव स्यान्नाव्याप्तिरिति भावः । सकलव्यभिचारिणोत्यर्थ इत्यन्ये । केचित्तु सर्वत्रेति सकलहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थ इत्याहुः । वाच्यत्वाद्यभावस्येति। घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्य चेत्यर्थ । तथात्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । तथा च धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदोपादानमिति भाव । ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोक्त्यैव वाच्यत्वाद्यभावमादायोक्तस्यातिप्रसङ्गस्य व्युदास-

सम्भवात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां यावत्त्वोपादानं गौरवग्रस्तमत आह अत एवेति । निरुक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थ । अन्यथा भूतत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्वाद्भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः स्यादेवेति भाव. । यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किञ्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु कृतं यावत्त्वगर्भनिरुक्त्या धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटत्वेन धूमाभावस्यापि तादृशहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिव्युदासादित्याशङ्क्यात एवेत्यादिकमवतारयन्ति तत्तुच्छम् । तादृशशङ्कायां धूमवान्वह्नेरित्यादिप्रसिद्धस्थल एव वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसम्भवे भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वानित्याद्यनुधावनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । यदपि यादृशाभावस्य प्रतियोगिताया व्यापकं साध्यतावच्छेदक तादृश कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्त्यैव वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवाद्यावत्त्वगर्भलक्षणं गौरवग्रस्तमत उक्तं अत एवेत्यादीति तदप्यसङ्गतम् । प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन वह्निधूमोभयत्वादेस्तदव्यापकत्वासम्भवाद्वह्निधूमोभयवान्धूमादित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशनिरुक्तेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोग्यधिकरणत्वं साध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यमित्यलं यावत्त्वनिवेशेनेत्यत आह अत एवेत्यादीत्यपि वदन्ति । नव्यास्तु ननु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताको यत्किञ्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यावत्त्वगर्भलक्षणारम्भो गौरवग्रस्तः प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ विरुद्धघटत्वपटत्वोभयगगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादाय लक्षणसम्भवात् गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वाभावात् सामान्याभावीयान्यप्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धेन प्रत्याश्रयं विभिन्नमुपेयमतो विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयमात्रस्याभावमा-

र्तत्वोभयवान्मूर्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्र-

---

दायैव धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिप्रसङ्ग न चानवच्छिन्नान्तवैयर्थ्यं
वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्या-
प्तेर्वारकत्वात्साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमेव अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारिमात्रेतिव्याप्त्याप-
त्तेरित्यत आह अत एवेति इत्थं च भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्य
साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तस्य प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्ति सम्पादयतीत्याशयेन क्षि-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमपि साधु
सङ्गच्छते परं तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिताको यः
कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तत्त्व-
मेवाव्यभिचरितत्व कुतो नोक्तम् भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताव्यक्तेस्तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव
तादृशोभयाभावमादायातिव्याप्त्यसम्भवादिति विभावनीयमिति
प्राहुः।[केचित्तु ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपदस्य व्यर्थतया सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभाव एव यावत्त्वविशेषणमुचि-
तमित्यत आह अत एवेति उक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थ इति
प्राहुः] भूतत्वमात्मभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्त्वम् तच्च न व्याप-
कतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य
व्यापकं तादृशोभयवति घटादावुत्पत्तिक्षणावच्छेदेन विशेषगुण
त्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वादत उक्त मनोन्यत्वेति।साध्यस्यैवाभाव-
मादाय नातिव्याप्तिः सुतरां वस्त्वन्तरस्यैवेति कैमुतिकन्यायेनोक्तं
मनोन्यत्वेतीत्यपि वदन्ति। अतथात्वादिति । स्वविशिष्टहेत्वधिक-
रणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थ । मनस्येव व्यभि-
चारादिति भावः। ननु यत्समानाधिकरणा यावन्तोभावा. प्रतियो-
गिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नेत्यादि व्यर्थम् न च [साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य
हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसंभव इति वा-

सङ्गः साधनसमानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्य-क्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि येन सम्बन्धेन हेतुः तेनैव तदधिकरणं बोध्यम् तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतो-र्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्तमानस्य साध्याभावस्या-तथात्वेऽपि न क्षतिः एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदानिबन्धनो

च्यम्] तस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमा-नाधिकरणत्वात [न चैवंरीत्या] व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् अभावस्य स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वकीययत्प्रतियोगिताश्र-यसामानाधिकरण्य तदन्यप्रतियोगिताया एव व्याप्यवृत्तितानिरूपक-तया धूमाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगिता-या अतथात्वेन धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्ययोगादत आह साधने-त्यादि।गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः। तथाच तद्दलानुक्तावस-म्भव एव स्यादिति भाव.।नन्वेवं यत्समानाधिकरणा यावन्तः साध्य-प्रतियोगिकाभावाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमाना-धिकरणास्तत्त्वमित्येवोच्यतां तावतैव गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य व्युदासादत आह तत्तदिति । तथा चोक्तविवक्षायां द्रव्यत्वाद्येक-व्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ लक्षणसम्भवेपि वह्निमान् धूमाज्जातिमान् सत्त्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्वह्न्यभावानामात्मत्वाद्य-भावानां च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति भाव । न च साध्यव्यापकप्रतियोगिका इत्यस्यैव सम्यक्त्वे व्यापकतावच्छे-दकप्रतियोगिताकपर्यन्तं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्तत्साध्यव्यक्तीनां गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभावमादा-यासम्भवापत्तेः । न च वृत्तिमत्त्वे सति स्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठा-भावाप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं निरुच्य तत्प्रतियोगिकाभाव एव निवेश्यतामिति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वेप्युक्तलक्षणस्या-दुष्टत्वादिति भाव । यत्समानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं विशिनष्टि येनेत्यादिना । तदधिकरणमिति । तत्सम्बन्धीत्यर्थ. । तेन तादात्म्येनाधिकरणाप्रसिद्धावपि तत्सम्बन्धेन सद्धेतौ नाव्याप्तिः ।

दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः रूपादिसामान्याभावे साध्ये

अतथात्वेपीति। प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेपीत्यर्थः। यद्यपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमवश्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनाग्रे विवक्षणीयम् तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणानुक्तौ कालिकसम्बन्धेन धूमस्याधिकरणं महाकाले वर्तमानस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः सम्भवति। तथापि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तावनुक्तौ चोभयथैव अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्ति वह्निमान् धूमादित्यत्र स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावेव तथेत्याशयेन प्रसिद्धोदाहरणं परित्यक्तम्। यत्तु महाकालस्यैव प्रलयान्यत्वाद्यभावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसम्भवात् स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः महाकालस्य हेतुताघटकसंयोगसम्बन्धेन धूमाधिकरणत्वाभावेपि हेतुसम्बन्धित्वानपायात् तादात्म्येन हेतोः सङ्ग्रहार्थं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यो हेतुसम्बन्धी तद्वृत्तियावदभावानामेव निवेशितत्वादिति मतं तत्तुच्छम्। संयोगमात्रेण धूमहेतोः प्रभामण्डलादौ वह्नेर्व्यभिचारितया पर्वतादिनिरूपितसंयोगेनैव तस्य हेतुत्वात्तादृशसंयोगेन च धूमस्याधिकरणे पर्वतादौ प्रलयत्वादिस्वरूपस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य वैशिष्ट्याप्रसिद्धेरावश्यकत्वात्। विभिन्नकालीनयोर्विषयतान्यसम्बन्धसामान्येनैवाधाराधेयभावविरहादिति दिक्। ननु पृथिवीत्ववान् महाकालकपालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणमहाकालाद्यवच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह एवमिति। दलान्तरेपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यदलेपीत्यर्थः। एकसम्बन्धेन व्यापकत्वमन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्येवं सम्बन्धभेदनिबन्धनः प्रोक्तातिव्याप्तिरूपो दोषः साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेन सार्द्धं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसम्बन्धस्यैक्यविवक्षया निरसनीय इत्यर्थः। यत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानाधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं

यद्यत्तदन्यप्रतियोगिताकः साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकान्यप्रतियोगिको वा यो-भावस्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वं विवक्षितमिति फलितोर्थः । पृथिवीत्वाभावप्रतियोगित्वं तु न कालिक-सम्बन्धेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्यां व्यभिचा-रात् । किं तु समवायेनैव । तेन च सम्बन्धेन पृथिवीत्वाद्यभावस्य हे-त्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावा-न्नोक्तातिव्याप्तिरिति भावः । यत्तु येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तावपि नित्यज्ञानमीश्वरस-विषयकत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्येच्छाभिन्न-त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकविषयितासम्बन्धेन यावद्धे-त्वधिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न च येन येन सम्बन्धे-न व्यापकत्वं तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्ष-णान्नोक्तदोषः तथा सति यावत्पदवैयर्थ्यापत्तेः विशेषणतासा-मान्येनैव साध्यवन्निरूपितविशेषणतयापि वाच्यत्वादेः साध्यव्या-पकतया घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेत्व-धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहात् इति तन्मन्दम् । विष-यितासम्बन्धेन व्यापकताया एवासत्त्वाद्विषयितासम्बन्धेन स्वाव-च्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठे-त्यादिव्यापकतायास्तेन सम्बन्धेनासम्भवात् । न च तेन सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वमेव व्यापकतायां निवेशनीयम् । त्वदुक्ता-तिप्रसङ्गभयेनैव तस्यानिवेशनीयत्वात् । न च तत्सम्बन्धावच्छिन्ना-याः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छे-दकधर्मवत्त्वलक्षणं व्यापकत्वं विषयितासम्बन्धेन सुलभं साध्यवति नित्यज्ञाने वस्तुमात्रस्यैव विषयितासम्बन्धेन सत्त्वेपि नित्यज्ञानान्य-त्वाविशिष्टघटादेर्विषयितासम्बन्धेनाभावस्य तत्र सत्त्वे बाधकाभा-वादिति वाच्यम् । विषयिताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छि-न्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । यदपि मनस्त्ववत् अणुत्वादित्यत्रातिव्या-प्तिः परमाणुत्वसमानाधिकरणस्य मनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्या-पकताघटकदिक्कृतविशेषणतया सर्वत्रैव परमाणौ प्रतियोगिसमा-

नाधिकरणत्वादिति तदपि तुच्छम् । नित्यानामव्यावर्तकत्वाज्जन्यानामेव मूर्तानां दिगुपाधितया परमाणौ दिक्कृतविशेषणतया कस्याप्यसत्त्वात् तेन सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वविरहात् । अन्यथा वस्तुमात्रस्यैव कालोपाधित्वसम्भवात्तदपि जन्यमात्रस्य न स्यात् । अत एव प्रलयदशायां दिग्देशविभागो नास्तीत्यादिसिद्धान्तः सङ्गच्छते । अन्यथा परमाणूनां सत्त्वात्तदानीमपि दिग्विभागप्रसङ्गादिति दिक् । यदि च स्पन्दो महाकालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटककालिकसम्बन्धेन महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न चायं स्पन्द इत्याकारकयत्किञ्चिद्बोधव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेनैव स्पन्दत्वव्यापकत्वात् यावदन्तर्गतस्य तदभावस्यैव साध्यव्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणमहाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः न हि तादृशबोधव्यक्तौ कालिकसम्बन्धेनापि स्पन्दत्वव्यापकत्वं भाविभूतेषु स्पन्देषु व्यभिचारादिति वाच्यं विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनतया तद्बुद्धिव्यक्त्यभावदशायामेव स्पन्दत्ववति विषयतासम्बन्धेन तत्तद्बुद्धिव्यक्त्यभावस्य सत्त्वाद्विषयतासम्बन्धेनायं स्पन्द इत्याकारकजन्यबुद्धेः साध्यव्यापकत्वासम्भवात् किं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादायैव केवलान्वयिसाध्यकस्थले लक्षणसमन्वयाःप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलस्य तद्दूषकत्वानुपपत्तेः न च साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्यापकतायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भववारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य व्यर्थतायामेव तन्मूलग्रन्थस्य तात्पर्यमिति वाच्यं सामान्यधर्मेण विशेषाभावमादाय व्यापकत्वस्याप्रसिद्धेर्वारणार्थमेव सामानाधिकरण्यदलस्य व्यापकतायामवश्यं निवेशनीयत्वादित्याकं विभाव्यते तदा सम्बन्धैक्यविवक्षयेति ग्रन्थस्य साध्यव्यापकत्वस्य तदवच्छेदकप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वस्य चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षयेत्यर्थः । तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभात् यावदन्तर्गतस्य समवायादि-सम्बन्धेन नित्यज्ञानत्वमनस्त्वस्पन्दत्वाद्यभावस्य स्वप्रतियोगिताव-च्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोग्यस-मानाधिकरणत्वात् नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वात् मनस्त्ववत् अ-णुत्वात् स्पन्दो महाकालत्वादित्यादौ कुत्रापि नातिव्याप्तिः । नचैवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वा-द्यभावस्यैव तत्र घटकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसत्त्वे मानाभावादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन घटत्वादिना वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेद-कसम्बन्धस्वीकारात् । अन्यथा भूतलं संयोगेन पटत्वावच्छिन्नघटव-दित्येवं निर्णयसत्त्वेपि भूतले संयोगेन पटत्वेन घटो नास्तीति प्रत्यय-प्रसङ्गात् । न चैवमपसिद्धान्त । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा सर्वैः सम्बन्धैस्तत्प्रतियोगिता अवच्छिद्यन्तामिति ग्र-न्थकृतैव सामान्याभावे वक्ष्यमाणत्वात् । केचित्तु सम्बन्धैक्यविवक्षये-त्यस्य साध्यवत्त्वं साध्यव्यापकत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकी-भूतप्रतियोग्यधिकरणत्वं चैकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्ष-णीयमित्यर्थः तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्या-पकतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तो-ऽभावा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्य-र्थलाभान्न कुत्राप्यतिव्याप्तिः न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेद-कसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यम् तदनुक्तौ वा-च्यत्वादिभेदमादायैव केवलान्वय्यादौ लक्षणसम्भवे प्रतियोग्य-वृत्तिश्चेत्यादिमूले तन्निराकरणस्यासङ्गतत्वापत्ते न चैवमपि सर्व-त्र वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रन्थविरोधः वाच्यत्वादेः संयोगादि-सम्बन्धेन धूमाद्यव्यापकत्वादिति वाच्यम् वाच्यत्वाद्यभावस्ये-त्यादिपदसत्त्वात् यत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता तत्र वाच्यत्वाद्य-भावमादाय संयोगादिसम्बन्धेन साध्यतायां च द्रव्याद्यभावमादा-यातिव्याप्तिपरतयैव तत्सङ्गतेरित्याहु । तन्मन्दम् । मनोन्यत्वाद्यभा-वस्येत्याद्युक्तग्रन्थविरोधात् । भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य समवायेन सा-ध्यतायां मनोन्यत्वस्य तत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वासम्भवात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनाधिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्ध्या

प्रत्ययः न चैष रक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसङ्गात् तत्सामानाधिकरण्यञ्च

———

सामान्याभावे तु योग्यसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षासम्भवेप्यनुमानादिकमानमस्तीत्याशयः। यत्तु घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव सम्भवति तदानी चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायास्तत्रासत्त्वेपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोश्चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः सत्त्वेन संनिकर्षसम्भवादिति तत्तुच्छम्। चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्या चक्षुर्योग्यसंयुक्तसमवेतविशेषणताया एव अभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वात्। अन्यथा त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषे व्यभिचारापत्तेः। वस्तुतः स्वोत्पत्तेः पूर्वं चक्षुःसंयुक्तसमवेतस्य घटादेरसत्त्वात्तद्विशेषणताया अपि तदानीमसत्त्वात्तदुक्तक्रमेण हेतुतैव नास्तीति ध्येयम्। अत एवेति। ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावादेवेत्यर्थः। रक्तिमध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वमावेदयितुमन्तरापदम्। रक्तं रूपमिति। न च गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यनुशासनात् रक्तो नास्तीत्येव प्रयोगो युक्त इति वाच्यम्। वस्त्वन्तरविशेषणतानापन्नस्यैव शुक्लादिशब्दस्य पुंस्त्वानुशासनात्। अत एव शुक्लं रूपमिति प्रयोगः समासे मणिकृतैव वक्ष्यत इति ध्येयम्। एष रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्यय। पूर्वेत्यादि। पूर्वरक्तस्य ध्वंसवति उत्तररक्तस्य प्रागभाववति इदानीं रक्तेपीत्यर्थः। न च रक्ततादशायां वर्तमानस्यापि रक्तान्तरध्वंसादेस्तदानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहान्न तादृशप्रत्ययस्तस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्। ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्य किञ्चिद्धर्मानवच्छेद्यत्वात्। तत्तदनन्तध्वंसप्रागभावादिषु रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनामपेक्ष्य रक्तत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसम्बन्धस्यैवान्तराश्यामादिषु कल्पनाया लघुत्वाच्च। न च यावन्ति रक्तरूपाणि तत्तद्व्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावकूटैरेव रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियते प्रकृते च विद्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावस्यासत्त्वान्न तथा प्रतीतिरिति

स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यम् तेन गोत्व-जन्यद्रव्यत्व—प्र-

---

वाच्यम् । तथा सत्यन्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकनिर्णयेपि तत्र रक्तं रूपमस्तीति प्रत्ययापत्ते. । विरोधिन. सामान्याभावस्यानिश्चयात् । विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सामान्याभाव एव न सिद्ध्येदिति भावः । प्राञ्चस्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन रूपत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताक. संसर्गाभावविशेष्यकः प्रत्ययो रूपत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेर्विरोधीति रूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेव नेति श्यामतादशायां रूपत्वावच्छिन्नाभाव एव रूपं नास्तीतिप्रतीतेर्न विषयः किमनुरोधेन रूपध्वंसादिमति तदत्यन्ताभावसिद्धिरित्याहु. । तन्मन्दम् । अन्तरा श्मामे समवायेन रक्तं रूपं नास्तीतिप्रतीते प्रामाण्यानुरोधेनैव ध्वंसात्यन्ताभावयोर्न विरोधः । अन्यथा समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाद्यप्रसिद्ध्या तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेरिति तु परमार्थः । तत्सामानाधिकरण्यं चेति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः । स्वविशिष्टेति । स्वपदं लक्षणघटकतत्तदभावव्यक्तिपरम् । तथा च तत्तदभावाश्रयीभूतं यद्धेतुताघटकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणं तदवच्छेदेन तत्तदभावे स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यमित्यर्थः । तेन हेतुसमानाधिकरणस्य घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन धूमाद्यधिकरणस्पन्दादौ व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । न वा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेपि क्षतिः । गुणादीनां विशिष्टसत्तानाधिकरणत्वात् । यद्यपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकसत्त्वे मानाभावाद्वाच्यत्वाद्यभावनिष्ठं यत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वं न हेत्वधिकरणस्येत्यसम्भवः कथितातिव्याप्तितादवस्थ्यं च न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकीभूतप्रतियोग्यधिकरणतावद्वृत्तित्वं वाच्यं स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः प्रतियोग्यकरणीभूतस्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वस्योक्तौ द्रव्यं तद्घटत्वादित्यादावव्याप्तिः यावद्धेत्वधिकर-

लयावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्म्यवच्छेदेन तद्वति काले महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौर्यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यम् प्रलयावृत्ति वेत्यादौ नातिप्रसङ्गः हेतुमति

———

णाप्रसिद्धेः। तथापि यावन्तो हेतुमद्वृत्तिधर्माः हेत्वधिकरणत्वानि वा यावन्ति तत्प्रत्येकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाददोषः। एकमात्रवृत्तिहेतोरपि तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य बहून्यधिकरणत्वानि सन्तीति न तत्राव्याप्तिः। न च प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिस्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणताकत्वमात्रं सम्यक् स्वविशिष्टपदस्य हेतुसमानाधिकरणा इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। प्रागुक्तमपि स्वविशिष्टपदं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे एवार्थवद्भवति इत्यतः पश्चादुक्तस्यापि तस्य प्रथमं प्रयोजनमाह तेनेति। गोत्वादिना गवाद्यभावस्य तद्वति काले वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति योजना। इदमुपलक्षणम्। तत्तद्योगोलकान्यत्वाद्यभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः। गवाद्यभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे दैशिकसम्बन्धेनापि वृत्तित्वमुपपादयितुमाह गवाद्यनधिकरणेति। इदानीं चत्वरे गौर्नास्तीतिप्रत्ययात् गोमत्यपि काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवाद्यभावस्य गवानधिकरणकालाद्यवच्छेदेन वृत्तौ न विरोधः। न चैतत्प्रत्ययस्य चत्वर एवैतत्कालावच्छेदेन गवात्यन्ताभावो विषय इति वाच्यम्। देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वानुभवादेकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात्। इदानीं गगने गौर्नास्तीतिप्रतीतेर्गवाद्यभावस्यैतत्कालावच्छेदेन गगनवृत्तित्वावगाहितायां भ्रमत्वापत्तेश्च। गवाद्यभावस्य गगनादौ सार्वदिकत्वेन व्याप्यवृत्तितया कालावच्छेद्यत्वासम्भवादिति भावः। तद्वतीति। गवादिमतीत्यर्थः। काले जन्यकाले। ननु चरमध्वंसात्मकस्य प्रलयात्यन्ताभावाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरत आह महाकाले वेति। तथाच तस्यापि महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तस्य कालिकसम्बन्धेन जगदाधारत्वादिति भावः। ननु गोत्वादिजातेः प्रलये कालिकसम्बन्धेन

प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् स्वविशिष्टेति विशेषणात्कपि-

सत्त्वे प्रमाणाभावाद्यदा गोत्वं तदा गौरिति सद्धेतुरेवेति यदि ब्रूया-त्तदाप्याह यत्र कालत्वमिति। उक्तविवक्षानादरे घटादिसाधारणरूपे-ण गोः साध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेन साध्यान्तरमाह जन्यद्र-व्यमिति। द्रव्यस्य साध्यतायां कालत्वं सद्धेतुरेव प्रलये कालिक-सम्बन्धेन परमाण्वादेः सत्त्वात् कार्यद्रव्यानाधिकरणीभूतत्वे सति द्रव्यवत्त्वेनैव धर्मिग्राहकप्रमाणेन तत्सिद्धेरतो व्यभिचारित्वसम्प-त्तये जन्यपदम्। ननु महाप्रलयानङ्गीकारे प्रागुक्तहेतुद्वयमेव लक्ष्यं खण्डप्रलयेपि ब्रह्माण्डान्तरे जन्यद्रव्यसत्त्वात् अत. साध्यान्तरमाह प्रलयावृत्ति वेति। खण्डप्रलयावृत्ति वेत्यर्थः। यद्यपि प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वस्य दैशिकसम्बन्धेन विवक्षायामपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादावतिव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रलयाद्यवृत्तित्वा-वच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे महाकालादौ दैशिकविशेषण-तासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहात् न च द्रव्यं महाकालत्वादित्यादाव-व्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन महाकालनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्व-प्रतियोग्यधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति वाच्यं हे-तुसमानाधिकरणत्वस्यापि तादृशविशेषणतया विवक्षणीयत्वात् त-थापि रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपान्य-त्वाद्यभावस्य रूपभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य च रूप-त्वादिस्वरूपतया दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहेण या-वदनन्तर्गतत्वात् घटत्वादिना रूपभिन्नत्वाद्यभावस्य च सर्वस्यैव तादृशाभावस्य महाकालादौ स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादति-व्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादिविवक्षानुसरणमिति वद-न्ति। वस्तुतो दैशिकविशेषणताघटितस्य लक्षणान्तरत्वादेकेनापर-स्यान्यथा कर्तुमशक्यत्वादुक्तलक्षणे न वैयर्थ्यमिति परमार्थः। यत्तु-हेत्वधिकरणे विशेषणतया वर्तमानानां निरुक्तयावदभावानां प्रति-योगिवृत्तित्वमेव विशेषणतासम्बन्धेनोचितं प्रतियोग्यधिकरणवृत्ति-त्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्र व्यभिचारिस्थलान्यत्वाद्यभावमादायाति-व्याप्त्यभावादिति तत्तुच्छम्। स्ववृत्तित्वविशिष्टानां केवलान्वयिध-

संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभाव-स्य सकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिवृत्तित्ववि-शिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभा-वो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् यत्समानाधिकरणानां

र्माणामत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासम्भवापत्तेः । न हि वाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादि-रूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक् । प्राचां मते संयोगसामान्याभाव-साध्यकं मेयत्वं द्रव्य एव व्यभिचारीत्यतः कपिपदम् । प्रतियो-गिवैयधिकरण्यघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र प्रवेशितम् । यथा-सन्निवेशे वैयर्थ्यविरहादतस्तदवच्छेदकत्वस्य संयोगाभावनि-ष्ठप्रतियोगित्वेऽप्यक्षतेरित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधान-म् । तदघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशे तु गगनत्वादिविशि-ष्टवाच्यत्वाद्यभावगगनत्ववाच्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावादेर्यावदन्तर्ग-त्वात्तस्य च हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधि-करणत्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् । एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्या-त्मकाभावेत्यत्राद्यपदमुपात्तम् । वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुण-त्ववान् रूपत्वात् इत्यादौ काले जन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि सम्बन्धेनात्मगग-नादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वाद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्त-र्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्याद्यदि स्ववि-शिष्टपदं न स्यादिति दिक् । ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्व-विशिष्टगोत्वाभावस्याभावो धूमाभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावा-धिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तथा च धूमादौ साध्ये वह्न्यादिहेतावतिव्याप्तिर्धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गो-त्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह जलादिवृत्तीति । न च तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि जलादेर्न तादृशाभावत्वा-वच्छिन्नाधिकरणत्वम् किं तु धूमाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति न प्रत्ययातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणा-भेदप्रसङ्गात् । उक्तक्रमेण चातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति भावः । ननु

तथापि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्याद्धूमाभावस्य वह्निधूमोभयाभावादभिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावादेश्चायोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावादभिन्नस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेनैव वह्न्यादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति चेदत्राहु यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियोगिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः न च यत्समानाधिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यम् आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाअपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात् जलादिवृत्तित्वविशिष्टेत्यादिग्रन्थस्तु वस्तुगतिमनुरुध्यैवोक्तस्तेन तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्त्याश्रयसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्त्यसम्भवेपि न क्षतिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं लाघवान्न तु तद्भिन्नं प्रतियोगित्वान्तरं गौरवादित्युक्तविवक्षयाप्यप्रतीकार इति वाच्यम् स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्थलेपि प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतः साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया यादृशप्रतियोगिताया निरूपकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमेव वक्तव्यम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीयं प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिनैव धूमत्वधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्याम । यत्तु समनियताभावानामैक्यमते धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं येन येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन तेन प्रत्येकं प्रतियोगिसामाना-

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-

धिकरण्यं विवक्षितम् तथा च व्यभिचारिमात्र एव यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वस्य स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेनापि साध्यव्यापकत्वात्तदभावस्य च हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः अत एव विषयितासम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वेपि नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकताघटकीभूतसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादिति मतं तत्तुच्छम् । घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव घटत्वादिनायःपिडान्यत्वाद्यभावरूपतया तस्य व्यापकताघटकाय पिण्डान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेव धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहाद्यावत्पदस्य स्वविशिष्टेत्यस्य यत्समानाधिकरणा इत्यस्य च व्यर्थतापातादिति दिक्। ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेपि सर्वत्र सद्धेतौ घटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावं गगनवाच्यत्वोभयाभावं वा समादाय प्रोक्तलक्षणसम्भवात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिमूलावतारानुपपत्तिः। न च वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगिताया विशेषणीयत्वान्नैवमिति वाच्यं व्यभिचारावारकत्वेन तादृशविशेषणस्य व्यर्थत्वात् अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसमानकालीनत्वेनापि हेतुं विशिष्यैव ग्रन्थावतारणं कुतो न समर्थयेदतो लक्षणान्तरमाह यत्समानाधिकरणानामिति। वह्निमान्धूमात्सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकप्रतियोगिकानां जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावगुणत्वविशिष्टसत्त्वाद्यभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादत उक्तं रूपावच्छिन्नेति । तथा च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाददोषः । यत्तु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन वह्न्यभावस्य यावद्धेत्वधिकरणे घटत्वाव-

भावो व्याप्तिः तथा चाप्रसिद्धिः। प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः। तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतु-

---

धिकरण्यं तत्त्वं वा तत् ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ एव शेषं दर्शितदिशावसेयम् अत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चे-

---

च्छिन्नसामानाधिकरण्याभावाद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति तदत्यन्तमसत्। घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव वह्नित्वेन घटाभावतया तस्यापि यावद्धेतुमति स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात्। ननु समवायित्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नस्य वाच्यत्वाद्यभावस्य मूलोक्तस्यैतल्लक्षणाघटकत्वादाह ज्ञेयत्वत्वादिनेति। शेषमित्यादि। येन सम्बन्धेन हेतुस्तेन सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावे ग्राह्यम्। तेनायमात्मा ज्ञानात् घटान्यत्वविशिष्टात्मघटसंयोगाद्वेत्यादावात्मत्वसामान्याभावस्यातथात्वेपि नाव्याप्तिः। एवं येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं बोध्यम्। अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणसम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः। न वा जलत्वादेः समवायेन साध्यतायां महाकालत्वादावतिव्याप्तिः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यम्। तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य काले हेतुमति प्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि नातिव्याप्तिः। इदन्त्ववधातव्यं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वरूपमेव व्यापकतावच्छेदकत्वमत्र पूर्वत्र च निवेश्यं न तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं तथा सति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वेपि सर्वं प्रमेयमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यबुद्धिविषयत्वसामान्याभावमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्ति-

श्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः जन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्य तादृशबुद्धिदशायामेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् एवं चात्र स्वविशिष्टपदं न कपिसंयोगात्मकाभावं गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावं वादाय कपिसंयोगाभाववान्प्रमेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारकं कपिसंयोगाभावत्वादेरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् किं तु हेतुमति काले वर्तमानस्य सत्त्वसामान्याभावस्यापि निरुक्तरूपशालित्वात्तस्य चात्मादावसत्त्वेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात्सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदम्। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको यत्किञ्चिदभावो यद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्येव सम्यक् वाच्यत्वत्वादिना घटाभावमादायैव वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वयादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः। गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः। वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन गवादेः साध्यतायामव्याप्तिश्चेति दिक्। ननु वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिसामान्याभावो धूमीयसंयोगसम्बन्धेन द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव तथायोगोलकभेदतदभावान्यतरत्वेनायोगोलकावृत्तेरभावोऽयोगोलकान्यत्वस्वरूपसम्बन्धेन भेदसामान्याभावो वाऽयोगोलकभेदाभाव एव समनियताभावानामैक्यात् तथा च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्नित्वादिकं तदवच्छिन्नेन समं यावद्धेत्वधिकरणे धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः सामान्यधर्मेण विशेषाभावाभ्युपगमे तु सुतरां तथा धूमत्वेन धूमाद्यभावानामेव प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादिति चेत्। अत्रापि यावत्त्वस्य फलतः प्रतियोगित्वस्य विशेषणतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताको यत्समानाधिकरणोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्र-

ति । केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्य प्रतियोगितायाअनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्र-

---

तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तत्त्वमिति पर्यवसितार्थः. तथाच धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमादिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नेन सार्धं हेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतोऽत्रापि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताया निरूपकोभावस्तादृशप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नेन सामानाधिकरण्यं वक्तव्यम् । धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्तु न प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावः सामान्यधर्मेण विशेषाभावानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु यादृशप्रातियोगिताकाभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवदवृत्तित्वस्य जगदवृत्तिभिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यमतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् ॥ चक्रवर्तिलक्षणान्याह केचित्त्विति । अनवच्छेदकमिति यत्साध्यतावच्छेदकमिति परेणान्वितम् । घटत्वादिना वह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसङ्गतिः । व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं व्याप्यवृत्तेरिति । वह्नित्वादिना घटाभावमादायाव्याप्तिरतः साध्येति । अत्र च प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्या । तेन समवायादिसम्बन्धेन वह्न्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि वह्नित्वादेर्नासम्भवः । प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तत्परित्यागः । व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वं तत्त्वं वा । एवं चैतल्लाभार्थमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तम् । न तु स्वातन्त्र्येण

तियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामाना-
धिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना-

तद्विशेषणं वैयर्थ्यात्। यत्किञ्चित्त्वानिवेशाच्च संयोगाभावस्य हेत्व-
धिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि संयोगि सत्त्वादित्यादौ-
नातिव्याप्तिः। ननु समनियताभावानामैक्यात् घटत्वेन वह्न्यभाव-
स्यैव वह्नित्वेन घटाभावतया हेतुसमानाधिकरणस्यैव तादृशसाध्य-
प्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिकमित्यव्या-
प्तिः अत. समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरण-
स्येति। व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येना-
नवच्छेदकं.यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना। नन्वत्रापि हेतुसमा-
नाधिकरणस्य वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावस्य वह्नित्वेन पर्वतावृत्ते-
रभावस्य च प्रतियोगिताया. समानाधिकरणं सदेव वह्नित्वमवच्छे-
दकमित्यव्याप्तिः तादृशप्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति यदव-
च्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि तथा पर्वते वह्नित्वेन तार्णातार्णदहनोभयं
नास्तीतिप्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
द्वह्नित्वस्य न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न वह्नित्वमात्रे
पर्याप्तं किं तु तार्णातार्णोभयत्वेऽपि अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्ग इति
वाच्यम सोन्दडमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्र-
स्याभावाविरोधित्वात् अन्यथा घटवति घटत्वेन पटाभावस्यापलापा-
पत्तेः किं तु प्रतीतिबलाद्व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नेनैव सार्धमनायत्याऽभावस्य विरोधित्वं वाच्यं तदेत-
द्वह्नित्वादिना तार्णातार्णोभयाभावादिसत्त्वेऽपि न क्षतिकरम् अत एव
च द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्ति वह्नित्वेन तद्वह्निर्नास्तीति प्रतीत्या सामान्यध-
र्मेण विशेषाभावोऽभ्युपेयते न च तत्र वह्नित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यम् वह्निं-
मानयामित्येवं निर्णयसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीतिप्रत्ययात् द्रव्य-
त्वस्यैवावच्छेदकतया भानात् अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्र-

तियोगिताकत्वेन वह्न्यभावबुद्धिं प्रति वह्नित्वेन वह्निविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यसम्भवापत्तेः अस्माकं तु द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वह्न्यभावबुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन वह्निविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात्तदसत्त्वादेव तादृशाभावप्रतीतिसम्भवात् इत्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति । केचित्तु सामानाधिकरण्यमभेदः तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावीयस्वाभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्स्वं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितं प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः स च सामान्याभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रतियोगिस्वरूपः अननुगमादभेदेनाधाराधेयभावानुपपत्तेश्च सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्थले च प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो विशेषधर्म एव तथा न तु सामान्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले च प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किं त्वतिरिक्तमेवान्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनैव सार्धमभावस्य विरोधात् तदवच्छिन्नवति तादृशाभावस्यासत्त्वप्रसङ्गात् विवादोप्यतिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव अन्यथा समनियताभावैक्येन निखिलव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावात्मकतया गगनाभावस्वीकर्तॄणां चिन्तामणिकाराणां तदनङ्गीकारानुपपत्तेः इत्थं च पर्वते वह्नित्वेन तार्णातार्णवह्नी न स्त इति प्रतीतिबलात्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेपि तादृशप्रतियोगित्वं न वह्नित्वाभिन्नं किं तु तादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेवेतिस्वाभिन्नायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वान्न तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः नन्वत्र लक्षणे हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य सम्बन्धमात्रेण न वाच्यम् वह्निसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन धूमवति सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः नापि दैशिकविशेषणतया घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः घटत्वरूपस्य साध्याभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहादित्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति प्राहुः । अपरे तु प्रागुक्तं व्याप्यवृत्तित्वं यत्किञ्चित्त्वघटितत्वेन दुर्वचमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्येत्यादिलक्षणान्तरमुक्तमित्यप्याहुः । अन्ये तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाकाशाभावाभावादौ साध्ये आत्मत्वे

हेतावव्याप्तिः आकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य निरवच्छिन्नवृत्ति-
कतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतः प्रतियोगि-
व्यधिकरणस्य वेति लक्षणान्तरमित्याहुः । हेतुसमानाधिकरणस्य
प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-
नानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना । अथात्र प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वं न स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं समनियता-
भावानामभिन्नतया घटाभावादेरपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभाव-
स्वरूपत्वात्तस्य च प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्य-
त्वासम्भवात् एवं स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधि-
करणो यो यस्तदन्यत्वमपि न तथा घटत्वेन घटाभावादेरपि प्रमे-
यत्वादिना घटाद्यभावस्य द्रव्यत्वेन घटवद्वृत्तेरभावस्य वा तादा-
त्म्योपगमात् अप्रसिद्ध्यापत्तेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि-
तत एव वारणसम्भवेऽव्याप्तिवारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वै-
यर्थ्यापाताच्च न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगि-
ताश्रयानधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तार्थः तथा च
वह्नित्वेन घटाभावीयं घटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तदवच्छेद-
कत्वं वह्नित्वेऽप्यस्तीति सामानाधिकरण्यपदं तेन तादृशप्रतियोगि-
तायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्भिन्नप्रतियोगि-
तैव लक्षणघटकेति वाच्य विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्या-
प्तेर्गुणादीनामपि विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात्
घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गाच्च हेतुमतो महाका-
लस्य साध्यताघटककालिकसम्बन्धेन घटाद्यभावप्रतियोगिताश्रया-
धिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेदत्राहुः सा-
ध्यताघटकसम्बन्धेन स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकर-
णयावद्धेत्वधिकरणिका यावत्यः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्र-
तियोगितान्तार्थः तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्यापि घटा-
दिनिष्ठा प्रतियोगिता तादृशीति तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वेऽप्यस्ती-
त्यतः सामानाधिकरण्यपदम् घटवान् महाकालत्वादित्यादौ ग-
गनाभावीयं गगननिष्ठमेव तादृशं प्रतियोगित्वं सुलभमिति
न कोपि दोषः । वस्तुतो धूमवति वह्नित्वेन घटो नास्तीतिवद्धूमवा-
न्वह्नित्वेन न घटवान् किं तु घटत्वेनेति प्रतीतिबलाद्व्यधिकर-

णधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकान्योन्याभावोऽप्यस्ति अत
एव समवायितया वाच्यत्ववद्भेदो घटादौ पक्षधरमिश्रैः स्वीकृतः
तथा च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेन साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणान्यत्वं हेतुमतस्तादृ-
शप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृश-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं
वा साध्यतावच्छेदके विवक्षितं तथा च घटादिनिष्ठस्य वह्नित्वेनैव
घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यापि तादृशत्वेन वह्नित्वादेस्तदवच्छेदक-
कत्वादव्याप्तिरत सामानाधिकरण्येनेत्युक्तम् तथा च वह्नित्वस्य
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्यन्ताभावस्य तत्र सत्त्वान्नाव्याप्तिः
कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्याभावप्रति-
योगिताया अतथात्वेऽपि घटत्वेन पटाद्यभावप्रतियोगितामादायैव
लक्षणसमन्वयः कालः पटत्वेन पटवान् न तु घटत्वेनेत्यनुभवात्
वह्नित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयवह्न्याद्यभावसत्त्वे तु यादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकेऽत्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं ग्राह्यम् तच्च
तदतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणं यद्यत्तदन्यत्वं नातो
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत एव वारणसम्भवे सा-
मानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यमित्यस्मद्गुरुचरणाः । यत्तु यत्प्रतियो-
गितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगिताश्रयस्य च द्वयोः साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेनानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्र-
तियोगितान्तार्थः तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्य घटनिष्ठप्रतियो-
गिताया अपि तादृशत्वाद्वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिः
अतः सामानाधिकरण्येनेति प्रागुक्तार्थकम् एतन्मते च सामान्यरूपेण
विशेषाभावानभ्युपगमः नातो वह्नित्वेन तद्वह्न्यभावमादायाव्याप्तिः
न च स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वा-
द्वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः वह्निसामान्याभावीयं यन्महानसी-
यवह्निनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियो-
गिताश्रयीभूतमहानसीयवह्नेश्च द्वयोरनधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वते
सत्त्वादिति वाच्यं प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताया लाघवेनैक्यस्वीकारादिति न च कालो घटवान्महाका-
लत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः गगनाद्यभा-

धिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतापि सङ्गच्छते हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वस्येव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम् तेन विशिष्टवह्न्यभावस्य ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य

वीयप्रतियोगिताश्रयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्य तादृशविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव तथात्वात् यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्प्रतियोगिताश्रयोभयत्वं वा हेत्वधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतावच्छेदकं तादृशप्रतियोगिताया एव निवेश्यतया गगनाभावादिकमादायैव लक्षणसम्भवाच्चेति तन्न। प्रतियोगिभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगिताया यद्यभेदस्तदा वह्नित्वेन घटाभावस्य या वह्नित्वावच्छिन्ना घटनिष्ठप्रतियोगिता सैव वह्नित्वादिना वह्निधूमोभयाभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्ना धूमादिनिष्ठा प्रतियोगिता लाघवात् तथा च सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारं वह्नित्वेन घटाभावीयं यद्धटनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयीभूतवह्निधूमादेश्च द्वयोरधिकरणत्वस्य सर्वत्रैव हेतुमति सत्त्वेन वह्नित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वादिति दिक्। एवं चेति। तथा चास्य पारिभाषिकत्वानादरेऽपि न क्षतिरिति भावः। वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभाववति धूमादेर्वर्तमानत्वादुक्तं साध्याभावेति। अत्र साध्याभावो व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः। एवं परत्रापि। विशिष्टेति। महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः। ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्महानसीयत्ववह्नित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैव वा परंपरया तन्नावच्छेदकत्वान्नैष दोष इत्यत आह ह्रदत्ववह्नित्वेति। ननु व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणयोः संयोगिसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्याव-

च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः सत्त्ववति गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः. वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम् भवति च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-

---

च्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगाभावेऽसत्त्वादत आह सत्त्ववतीति । तथाच हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यन्तेन निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वा ऽभावस्य विवक्षितमिति भावः । गुरुधर्मेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृतनिरुक्तावप्रवेशेपि न क्षतिरित्याशयेनाह वक्ष्यमणं वेति । यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौ सत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादावव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्वस्येत्यतो वक्ष्यमाणमिति । सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकम् तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति भावः । ननूत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवति घटादौ सत्त्वाद्गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहान्न तमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसम्भावनापीत्यत आह गुणावृत्तित्वेति । गुणासमवेतत्वेत्यर्थः । घटादावुत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वान्न तदभाव इति भावः । संयोगी गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सम्भवति गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वसमानाधिकरणत्वात् अतः संयोगसाध्यकव्यभिचारिमात्रे यद्धर्ममादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्ममाह द्रव्यमात्रेति । द्रव्या-

१७

गिनाऽव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभाववत्त्वकत्वं यत्स-

---

म्यासमवेतत्वेत्यर्थः । उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वेन कदाचिद्गुणत्वादिरूपाणां तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न स्यात् तदेव नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तितया संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वादेतावन्मात्रं सूचयितुमुक्तं व्याप्यवृत्तीति ॥ प्रगल्भलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यतावच्छेदकेति। स्वपदं विशिष्टहेतुपरम् । तथा च यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभाववत्त्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं तद्धर्मवत्त्वं पर्यवसितमवच्छेदकत्वं चा[न्यूना]नतिरिक्तवृत्तित्वं व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्गः । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ यावत एव हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः अतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति । तथा च विशिष्टसत्ताभावस्यैव तादृशस्य विशिष्टसत्तारूपसाध्यसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं येन सम्बन्धेन साध्यता तेन सम्बन्धेन साध्यस्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं ग्राह्यम् । तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणस्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाद्यधिकरणे वृत्तावपि समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः । न वा कालः प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां साध्यवति काले कालिकसम्बन्धेन वृत्तावप्यतिप्रसङ्गः । साध्याभावनिष्ठं हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतहेतोर्यदधिकरणं तत्र विशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं बोध्यम् । तेनायमात्मा ज्ञानादित्यादौ विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्यात्मत्वाभावस्य द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः । न वा कालः

मानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति

कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वर्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभावस्य साध्यवति दैशिकाविशेषणतया वृत्तिमत्त्वविरहेऽपि क्षति । साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः । तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि साध्यस्य विशिष्टाभावादिकमादायैव लक्षणसम्भवान्न प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारासङ्गतिः । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ तु कपिसंयोगाद्यभावस्य साध्यसामानाधिकरण्येऽपि द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनाभावस्याभावे साध्ये यत्र प्रमेयत्वादिकं हेतुस्तत्र हेतुमति दैशिकविशेषणतया वर्तमानस्याकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तावपि हेतुसमानाधिकरणस्य नित्यत्वादिसामान्याभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्ति । यत्समानाधिकरणेति । यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमासामान्य इत्यर्थः । तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेः साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वेऽपि साध्यसामान्याभावप्रमाया एव साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया नातिव्याप्तिः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य साध्यसामान्याभावत्वभ्रमदशायां पर्वतो वह्निमानित्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादसम्भवः स्यादतः प्रमात्वोपादानम् । प्रमात्वं चात्र भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वम् । नातस्तादृशबुद्धेरपि अंशतः प्रमात्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् । ह्रदादौ वह्निसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणेति फलतः प्रमाविशेषणम् । तथा च यद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्ये इत्यर्थः । तेन वृक्षत्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुण धर्मिणि प्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि संयोगि वृक्षत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं वाच्यं तथा

तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तम्। सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात्।

च गुणो न संयोगीति प्रमाया गुणः संयोगीत्याकारकबुद्धिविरोधित्वेपि तादृशी साध्यवत्ताधीर्न हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यिका गुणत्वादेर्हेतुमदन्यवृत्तित्वादतो नोक्तदोष इति तत्तुच्छम् । यत्समानाधिकरणेत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः । साध्याभावप्रमासामान्ये यद्वन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । जलादिधर्मिकवह्निसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताधीविरोधित्वेपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यक यद्वह्निमत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वाभावादेव वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यसम्भवादिति दिक् । अत्र च साध्यतावच्छेदकेन सम्बन्धेन तेन रूपेण च साध्यवत्ताज्ञानं बोध्यम् । तेन पर्वतो न समवायेन वह्निमानित्यादिप्रमायाः समवायेन वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति पर्वतो महानसीयवह्निमान्नेति प्रमायाश्च संयोगेन महानसीयवह्निमत्ताबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । प्रतिबन्धकत्वं चावच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानव्यावृत्तं ग्राह्यम् । तेन वह्निसामान्याभावावच्छेदकतया गृहीतस्य महानसीयवह्न्यभावादेः पर्वतादौ प्रमायाः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिविरोधित्वेपि नासम्भवः ॥ सर्वत्रेति । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणत्वकत्वमित्यत एव प्रथमस्य द्वितीयस्य च यत्समानाधिकरणप्रमासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यत एव सामञ्जस्यादिति भावः । यत्तु यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्त्वमेव प्रथमलक्षणार्थः तथा च धूमसमानाधिकरणस्य घटादिसामान्याभावस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भवः स्यादतः साध्याभावपदम् न चैवमपि प्रतियोगिपद व्यर्थमेवेति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्याखण्डस्यैव निविष्टत्वात् एवं द्वितीयलक्षणेपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधित्वं

यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति

———

निवेश्य साध्याभावपदस्य सार्थक्यं बोध्यमिति तन्मन्दम् । प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुरोधेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयरीत्यैव वक्तव्यतया हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन घटाभावादेरेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशपदप्रक्षेपेप्यसम्भवतादवस्थ्यात् । न च घटत्वेन वह्न्यभावो वह्नित्वेन घटाभावात्मक समनियताभावानामैक्यात् तथा च तस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवह्निस्वरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यम् । तथा सति घटसामान्याभावादेरपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तमादायासम्भववारकस्य साध्याभावपदस्य व्यर्थताया वज्रलेपत्वादिति ॥ प्रगल्भस्यैव लक्षणान्तरमुपन्यस्यति यत्त्विति । यद्वृत्ताविति । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्य इत्यर्थः । तेन वह्निनिष्ठस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्ति । धूमादिनिष्ठेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्यापि इन्धनत्वादिप्रकारेण वह्न्यनुमितेर्विरोधित्वादसम्भवः स्यादतः प्रकृतेति । साध्यतावच्छेदकेन सम्बन्धेन रूपेण च प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः । तथा च तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य वह्नित्वेन वह्न्यनुमितिं प्रत्यविरोधित्वाददोषः । प्रकृतानुमितिविरोधित्वं न प्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वमात्रं धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापि वह्न्यनुमितिविरोधिनो व्यभिचारभ्रमस्य विषयत्वसम्भवात् किं तु विषयितया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् तथा च वह्निनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूमसाध्यकानुमितिविरोधितावच्छेदकत्वाभावाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति । तथा च यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं तत्त्वमर्थः । न च घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववद्वृत्तितात्वभ्रमदशायामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या वह्निनिष्ठनिर्धूमवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाद्व्यभि-

तत्त्वं व्याप्तिरिति तन्न । अनुमित्याविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वम् साजात्यञ्च

———

चारिण्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यस्योक्तत्वात् साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रवेशनीयः । तेन न पूर्वोक्तदोषः ॥ अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्येति । अनुमित्यविरोधित्वं हि न साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं व्यभिचारविषयः साक्षादतथात्वेन व्यभिचारिमात्रेतिप्रसङ्गापत्ते. । किं त्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम् । तज्जनकं च यदि निरुक्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति न साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विरोधि कि तु साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधीत्याकारकज्ञानमेव तथेति व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति । यदि तु साध्याभाववदवृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं तदा निरिक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानमर्थान्तरग्रस्तमिति भावः । एतेन यदि प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्याभाववदवृत्तित्वानुमितिपरं [न तु प्रकृतसाध्यकानुमितिपरं] विरोधित्वं चात्र साक्षादेव निवेश्यते तदा व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्यपास्तम् । तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानेऽर्थान्तरतादवस्थ्यमिति ॥ मिश्रलक्षणमेव परिष्कृत्योपन्यस्यति केचित्विति । केवलान्वयिनि प्रसिद्धावपि वह्न्यादिसाध्यके व्यतिरेकिणि यावन्त. साध्याभावास्तत्तत्सजातीयत्वं तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावे तादृशान्यतररूपात्मकमप्रसिद्धमत उक्तं प्रत्येकमिति । यावन्त साध्याभावास्तेषाम्प्रत्येकमपि सजातीयत्व एकस्मिन्नभावे नास्त्यत उक्तं तत्तत्सजातीया इति । तदधिकरणवृत्तित्वाभावा इत्युक्ते तत्पदेन यावत्साध्याभावपरामर्शे वह्निमान् धूमात् रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावयावद्रूपाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतस्तत्तदधिकरणेति । तथा च प्रातिस्विकरूपेण साध्याभावानुपादाय तत्तु-

समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण साध्याभावश्च पूर्वोक्ताद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यो व्याप्यवृत्तिश्च प्रति-

त्सजातीयस्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावो ग्राह्य इति भावः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयं घटत्वादिना तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावन्त इति। तथा च साध्यसामान्याभावसजातीयस्य तदधिकरणावृत्तित्वाभावस्य तत्रासत्त्वाददोषः। साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो व्यभिचारिण्यप्यस्तीत्यतः सजातीया इत्युक्तम्। ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वस्याभावोपि अभावत्वादिना धूमसामान्याभावसजातीय एवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह साजात्यं चेति। यद्यपि साध्याभावनिष्ठं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपं तेनैव रूपेण साजात्यं वाच्यम् तथा च वह्निसामान्याभावादिनिष्ठं यत्तादृशान्यतररूपं वह्निनिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपं तस्य निर्वह्निवृत्तित्वसामान्यभावेऽसत्त्वादसंभवः तथापि यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावदन्यतमत्वतद्भिन्नत्वान्यतररूपेण साजात्यं वाच्यमित्यदोषः। समनियताभावानामैक्यात् गगनाभाव एव निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते तु गगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव साजात्यं वाच्यम्। तेन घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया धूमसामान्याभावसजातीयत्वेपि नातिव्याप्तिः। साध्याभावश्चेति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽत्र साध्याभावपदेनोक्त इत्यर्थः। साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधाने घटत्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्यापि साध्याभावपदार्थतया तत्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यापि हेतावसत्त्वादसम्भवः स्यादतस्तत्परित्यागः। अत्र साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकस्याभावो ग्राह्यः। तेनैकसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति हेतोर्वृत्तावपि न क्षतिः। यत्तु साध्यतावच्छेदकस-

योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो वा तेन तत्तत्सा-

म्बन्धेन साध्यव्यापकत्वं तेनैव साध्यव्यापकस्याभावो निवेश्य इति मतं तत्तुच्छम्। यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र तेन सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या तत्र सद्धेतावव्याप्तिः। प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्वीकारेण कथ चित्तत्राव्याप्तिवारणेपि वृत्त्यनियमाकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः। किं चैवं धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। संयोगेन धूमसामान्यभावस्याव्याप्यवृत्तितया धूमत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य यावदन्तर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वात्। अस्माकं तु स्वरूपसम्बन्धेनायःपिण्डभेदस्यापि धूमव्यापकतया वह्नेस्तदभाववदवृत्तित्वाभावादेवातिव्याप्तिनिरासादिति बोध्यम्। ननु कपिसंयोगि एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेताव-भावादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति। व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वम्। संयोगी सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया हेतोस्तदाधिरकणवृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिः।ननु रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्तयावत्साध्याभावान्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि हेतावसत्त्वात् सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे तु रूपत्वेन तद्रूपाभावमादायाप्यव्याप्तिरत आह प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वं बोध्यम्। तेन नित्यरूपात्मकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यविरहेप्युक्ताभावस्य न संग्रहः। न वा वाच्यत्ववत्वेन प्रमेयत्वाद्यभावस्यैव ज्ञेयत्ववत्वेन वाच्यत्वाद्यभावतया

ध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः तद्वद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्व-

---

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि तदसङ्ग्रहः । अत्र च निरुक्तायास्तद्न्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । तेन संयोगात्मकस्यैव साध्याभावस्य समवेतसामान्याभावनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्त्वेपि कपिसंयोगाभाववान्वाच्यत्वादित्यादौ रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यैव नित्यरूपसामान्याभावतया तत्र नित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताकत्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्त्वेपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । समवेतसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपानवच्छिन्नत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयरीतेः प्रवेशफलमाह तत्तत्साध्यव्यक्तेरिति । अभाववति हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरित्यन्वयः । व्याप्यवृत्तित्वादेः फलमाह आव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्येति । तत्तत्साध्याभावेत्यादि । सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकेत्युक्तौ वह्निसामान्याभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकिमात्रेव्याप्तिरतस्तत्तदिति साध्याभावस्य विशेषणम् । तथा च निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभाव एव निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्र साध्याभावसजातीयत्वमस्तीत्यदोषः । नन्वेवमपि जलवृत्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य निरुक्तरूपशालिनो वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तिः न च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं परित्यज्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगिताया विशेषणं वाच्यमतो नोक्तदोषः तथापि गुणभेदाभावसजातीयस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्य हेतौ सत्त्वाद्गुणभिन्नं सत्त्वादित्या

त्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यः
तेन साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य

दावतिप्रसङ्गादत आह तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्य इति। अयं पाठः क्वाचित्कः। तत्र चातिरिक्तान्तेन निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावादेः सङ्ग्रहः। अन्यथा वह्निसामान्याभावसजातीयस्य समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च निर्धूमत्वादिसजातीयस्य निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना वह्न्यवृत्तेरभावस्य हेतौ सत्त्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्हेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगिताया निवेशनीयत्वेपि निर्धूमवृत्तित्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । एतदस्वरसेनैव यद्वेत्यादिलक्षणान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्। यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नभाव इत्यस्यैव सम्यक्त्वे सामानाधिकरणधर्मादिकं प्रक्षिप्य निषेधद्वयप्रवेशो निरर्थकः सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य साध्याभावसजातीयस्य सम्भवात्। तथापि यथासन्निवेशो न वैयर्थ्यम्। यत्र तादात्म्येन सम्बन्धेन हेतुता तत्र सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यस्य जगत्स्वरूपतया तादृशतादात्म्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतो वा निषेधद्वयगर्भता। यत्तु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तावसम्भवः स्याद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तादृशवृत्तितात्वमपेक्ष्य लघुवृत्तित्वत्वमात्रस्यैवोक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति तत्तुच्छम्। गुरौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव लक्षणकरणात् । अन्यथा महाकालभेदे साध्ये जन्यत्वविशिष्टघटादेः कालिकसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघुना वृत्तित्वत्वमात्रेणैव महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदात् । महाकालभेदाभावसजातीयस्य तद्वद्वृत्तित्वत्वा-

द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यम् तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः इत्थञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः

तिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरिति ध्येयम्। तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकेत्यस्य प्रयोजनमाह साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति। आभावमादाय नातिप्रसङ्ग इत्यन्वयः। ननु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणव्यक्त्यन्यत्वस्याभावस्यापि साध्याभावतया तद्वद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वात् कुतोऽतिव्याप्तिरत आह पार्थिवत्वादीति। पार्थिवत्वविशिष्टं यन्निर्धूमवृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति वह्नेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः। आदिना जलत्वादिपरिग्रहः। व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वेति। निर्धूमवृत्तित्ववह्निभेदोभयत्वावच्छिन्नस्य वेत्यर्थः। न दोष इति। अन्यथा निर्वह्निसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावान्निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमे सत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भाव। इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनोक्तौ चेत्यर्थः। तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वानुप्रवेशे गौरवमतः कस्यचिदित्युक्तम्। तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वं साध्याभावविशेषणमित्यर्थः। सत्त्वादित्यादाविल्यादिपदेन वह्निमान् धूमादित्यादेः परिग्रहः। तत्रापि जातिसामान्याभावादेः साध्याभावतया तद्वति संयोगसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धेरव्याप्तिसम्भवात्। ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वस्य केवलसत्त्वानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववति वृत्त्या द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वात् नचैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्तमान एव साध्यीयो गृह्यतां तावतैवोक्तदोषव्युदासादि-

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम्,

---

ति वाच्यम् तथापि धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिर्निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य महानसीयवह्नौ सत्त्वात् न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वं विवक्षितम् तथा सत्यपि निर्धूमत्वादिसजातीयं निर्धूमवृत्तित्ववत्वेन रूपेण वह्न्यवृत्तेरभावं ताद्रूप्येण जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावं चादायातिव्याप्तितादवस्थ्यादत आह यद्वेति वह्नित्वावच्छिन्नधूमाभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इति। तथा च धूमादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया यावदन्तर्गतत्वात्तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः तत्तद्वह्न्यभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना[1] धूमादिकं प्रति व्यापकत्वाभावादसम्भवः स्यादित्यतस्तादृशाः साध्याभावा इति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इति तदर्थः। तत्तद्वह्नित्वादिकं तु न साध्यव्यापकतावच्छेदकमतस्तदवच्छिन्नाभावमादाय नोक्तदोषः। तादृशयावत्साध्याभावसाजात्यं तादृशसाध्याभाववृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्त्वम् तच्च व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमतः प्रत्येकमिति। यद्यपि तादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितमपि साजात्यं न कुत्राप्यभावेस्तीति व्यतिरेकिण्यव्याप्तितादवस्थ्यम्। तथापि तेषामित्यत्र तस्य तस्य तस्येत्येकशेषकरणात् यावन्तः साध्याभावा प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्य तत्तद्व्यापकीभूताभावस्य लाभाददोषः। धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वह्नित्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति। साजात्यन्तु

---

(१) 'धूमत्वादिना'

प्रागुक्तदिशा ग्राह्यम्। तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वह्न्यादिव्यापकत्वसत्त्वेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । तादृशाभावस्य धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहादिति ध्येयम् । धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य च वह्निसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्निसंयोगत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति । वस्तुतो वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वेन वह्निं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय व्याप्यवृत्तिपदम् । तेन यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वान्नोक्तदोषः। धूमाद्यभावसजातीयस्य वह्न्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति । यद्यपि तत्तद्व्यभिचारस्थलान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तत्समानाधिकरणस्य तत्सजातीयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण तत्तदयोगोलकभेदत्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तौ साध्याभावसजातीयाभावे साध्याभावसामानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतया न व्यापकीभूतपर्यन्तस्य व्यर्थतेति ध्येयम् । यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकताया यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभावोत्र साध्याभावपदार्थः तथा चायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः किं तु धूमाद्यभावः एवं च तत्समानाधिकरणस्य वह्न्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः समानाधिकरणस्येत्यपहाय व्यापकीभूतस्येत्युक्तम् न चैवं वह्निमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिः संयोगेन वह्न्याद्यभावस्यापि साध्याभावतया तस्य केवलान्वयितया तत्सजातीयतद्व्यापकीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् यावन्तो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेव प्रवेश्यतया वह्नि-

साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतात्र-

सामान्याभावस्य निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेण यावदनन्तर्गतत्वात् धूमाद्यभावस्तु वह्निमदयोगोलक एव तादृशव्याप्यवृत्तिरिति तन्न । तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य साध्यतायामव्याप्तेः । तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिष्ठं यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमर्थः तत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्यभावसमानाधिकरणवृत्ति वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तास्वरूपेऽभावे वर्तते यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वस्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावाद्यात्मकस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदकं द्रव्य एव व्यभिचारादतो नोक्तदोष इति प्राहुः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना [गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट]सत्ताविकं प्रति व्यापकतानवच्छेदादव्याप्तेराह यद्रूपावच्छिन्नेति । न चेदं गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ तादृशगतित्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतगतित्वत्वादिनापि कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभावस्य यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदको यो धर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वादिति भावः । परैः परिष्कृतं निरसि-

(१) दकेन [धर्मेण] गुणकर्मान्यत्व[विशिष्टसत्ता]त्वादिना'

च्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेर्गुण-
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रति-
योगित्वादातिव्याप्तेः ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगि-

तुमाह साधनस्येत्यादिना । तादृशेति । यावन्तः साध्याभावाः
प्रत्येकं तत्तत्सजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः । तदवच्छेदकत्वमिति ।
तत्तत्साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वं वेत्यर्थः । प्रथमे दूषणमाह द्रव्यमित्यादि । तादृशाभावेति । सा-
ध्याभावसजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह ज्ञेयं
प्रमेयादित्यादि । प्रमेयत्वादेरिति । नच सामान्यधर्मेण विशेषाभाव-
स्यापि व्यवस्थापितत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावस्यैव प्रागुक्तक्रमेण
साध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मेयत्वमादाय ना-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्नित्वेन महानसीयवह्न्यभावमादाय धूमसा-
ध्यकवह्नावतिव्याप्तिभिया स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियो-
गितायाः प्रवेश्यत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावप्रतियोगितायाश्चातथा-
त्वात् । तथापि विषयत्वाद्यपेक्षया गुरोः प्रमाविषयत्वस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वेनोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः । नव्यास्तु यावन्तः
साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयो यस्तत्तत्समानाधिकरणो व्याप्य-
वृत्त्यभावः तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तित्वं तु प्रकृतहेतुसामा-
नाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववत्त्व तेन
धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्तत्सजातीयस्य वह्निधूमोभय-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि धूमसाध्यकवह्न्यादौ नातिव्या-
प्तिस्तादृशोभयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् एवं च यत्रा-
भावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि-
न्नत्वोभयाभावः स एव साध्याभावपदार्थः तेनाऽभाववान् प्रमेयत्वा-
दित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधिकर-
णे घटादौ वर्तमानस्य तत्तत्सजातीयहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्ति-
त्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । इत्थं च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्य-

त्वस्याप्रसिद्धेः यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमव-
च्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः । परे तु वृत्तिमदवृत्तयो या-

———

त्वाद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तदधिकरणे गुणादौ वर्तमा-
नस्य तत्सजातीयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्ध्यैव नातिव्या-
प्तिः वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्य-
भावसमानाधिकरणस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्य घट-
त्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव वा निरुक्तव्याप्यवृत्तिताशालि-
नः प्रतियोगितामादाय लक्षणसम्भव इति यथाश्रुतमेव मिश्रलक्ष-
णं सम्यगिति प्रतीमः [न च वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः
यावत्साध्याभावान्तर्गतद्रव्यसामान्याभावसजातीयनिरुक्तव्याप्यवृ-
त्तिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य धूमादावसत्त्वात् संयोगेन
धूमस्याव्याप्यवृत्तितया धूमाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वा-
च्यम् संयोगेन द्रव्यस्य व्याप्यवृत्तित्वाद्धूमद्रव्यान्यतराभावस्य नि-
रुक्तरूपशालितः प्रतियोगित्वस्य धूमादौ सत्त्वाच्च मिश्रलक्षणम्]
इति प्राहुः । व्यापकीभूतस्य सजातीयस्येत्यादिपरित्यागेन लघुलक्ष-
णमाह यद्वेति । तादृशा इति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इत्यर्थः । अत्रापि येन सम्बन्धेन साध्य-
व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मैस्त-
त्सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसि-
तार्थः । तेन गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ गमनत्वाद्यभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकैर्गमनत्वत्वादिभिः कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वादिहेतुव्यापक-
त्वेपि नातिव्याप्तिः। न वा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकमादा-
यैव केवलान्वयिस्थले लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थाव-
तारानुपपत्तिः । न च धूमत्वेन धूमाभावस्यैव वह्नित्वेन धूमवद्भे-
दभावत्वादयःपिण्डान्यत्वाभावस्य चायःपिण्डान्यत्वनिरूपितस्वरू-
पसम्बन्धेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतव-
ह्नित्वभेदत्वादिभिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदात् धूम-
वान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वा-

वन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुना तेनैव वृत्तिमत्त्वं बोध्यम् तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्न्यभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्तमा-

---

वच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया एवावच्छेदकधर्मस्य लक्षणघटकत्वादिति सङ्क्षेपः ॥ परे त्विति । साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिनाऽभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इत्युक्तम् । तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमत्र दैशिकविशेषणतया ग्राह्यम् । तेन निर्धूमवृत्तित्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वह्न्यादिवृत्तित्वाद्यावत्त्वोपादानेपि नातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । वह्निमान् धूमाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्ति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वात् अतो वृत्तिमद्वृत्तयः इत्युक्तम् । तदनुक्तावसम्भवस्तु नास्ति तादात्म्यसम्बन्धेन सङ्केतावेव निरुक्तलक्षणसङ्गमनात्। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तथाविधयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयम् । येन सम्बन्धेन हेतुता वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं तेन बोध्यमिति पाठः । तदभावस्येति । तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः । जात्यादाविति । समवेतत्वघटितजातित्वोक्त्या सम्बन्धान्तरेण यो वृत्तिमान्तद्वृत्तित्वमुपदर्शितम् । न क्षतिः नाव्याप्तिः । हेतुताघटकसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तद्वृत्तित्वेन तादृशाभावस्य यावदनन्तर्गतत्वादिति भावः । अत्र वृत्तिमद्वृत्तिता दैशिकविशेषणतया ग्राह्या । तेन वाच्यं द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य समवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुताघटकसमवायसम्बन्धेन वृत्तिमति स्पन्दादौ कालिक सम्बन्धेन वर्तमानस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यत्वादिहेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः । इत्यत्रापीत्यपिकारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुताघट-

त्तस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च पूर्ववद्बोध्यः

कसम्बन्धेन वाच्येति व्यञ्जितम्। तेन तत्तद्धूमावयवान्यत्वाभाव-स्यापि पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्याभावत्वेन तद्वति सम्बन्धसामा-न्येन या वृत्तिस्तदभावस्य तत्तद्धूमावयवासामानकालिकद्रव्यवृत्ते-र्धूमहेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः। ननु साध्यप्र-तियोगिकाभावमात्रस्य प्रवेशे धूमस्य तत्तद्वह्न्यभाववद्वृत्तित्वेन वह्नि-मान्धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशे तु गगनादेः साध्यत्वे द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः साध्याभावस्य केव-लान्वयित्वात् एवं घ्राणग्राह्यगुणवान् प्रमेयवान्वा पृथिवीत्वादित्या-दावव्याप्तिः तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह सा-ध्याभावश्चेति। पूर्ववदिति। प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरू-पावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिश्चाभावोऽत्र साध्याभावप-दार्थः इत्यर्थः। [यथाश्रुते साध्याभावत्वप्रवेशेनासङ्गत्यापत्तेः] अत्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धेन तादृशरूपाव-च्छिन्नाभावो ग्राह्यः। तेन ज्ञानवानात्मत्वादित्यादौ स्वरूपस-म्बन्धेन साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः कालिकसम्बन्धेनाभा-वाधिकरणसमवेतत्वाभावस्य स्पन्दत्वनिष्ठस्य हेतावसत्त्वे-ऽपि न क्षतिः। यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशरूपाव-च्छिन्नाभावानां विवक्षणात् ज्ञानवानात्मत्वादित्यादावपि नाव्या-प्तिः कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघटकसमवायस-म्बन्धानवच्छिन्नत्वात् इत्थं च व्यापकतापि तेनैव ग्राह्या तेन वि-षयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघटकसमवायेनाभाववृ-त्ति हेतोर्वर्तमानत्वेऽपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः इति त-त्तुच्छम्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियो-गित्वाप्रसिद्ध्या सद्धेतावव्याप्तेः। धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च। संयोगेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव व्याप्य-वृत्तितया तद्वद्वृत्तित्वाभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-गिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्। प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्तेश्च। साध्यताघटकतादात्म्येन प्रमेयत्वादेरेव सा-

तद्वद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-

———

ध्यव्यापकतानवच्छेदकतया तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे-रिति दिक् । वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः वह्निसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकवह्निसंयोगवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य घटादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादतो व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो विशेषितः । वस्तुतो निरुक्तसाध्याभावाधिकरणत्वमवश्यं विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रवेश्यम् । अन्यथा द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे गुणस्य वृत्तेर्द्रव्यत्वाभाववत्समवेतत्वसामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तेः । तथा च वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावस्य तादृशसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्धेस्तमादायाव्याप्तिवारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदम् । परं तु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावतया तद्वत्समवेतत्वाभावस्य नित्यरूपादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदम् । न च तस्यापि व्याप्यवृत्तित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्योक्तत्वान्नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नस्य स्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वाद्यवच्छिन्नवद्वृत्तित्वादेव व्युदासः । एतेन संयोगाभावत्वादेः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेपि न व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति ध्येयम् । ननु वह्निमान् धूमादित्यादावालोकाद्यवृत्तित्वादिनालोकावृत्तिसामान्याभावोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतः संयोगादिसम्बन्धेन वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यालोकावृत्तिमध्ये निवेशात् एवमिन्धनत्वावच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेर्महानसवृत्तित्वत्वादिना योऽभावः सोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतस्तयोर्धूमादावसत्त्वादसम्भव इत्यत आह तद्वद्वृत्तित्वाभावोपीति । मिश्रलक्षण इवात्रापि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि-

व्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्ते-
न समानाधिकरणेन वृत्तित्ववृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियो-

———

ताकत्वप्रवेशे आलोकावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य हे-
तावसत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरतोन्यथा व्याचष्टे स्वव्या-
पकेति। स्वं प्रतियोगिता।तद्व्यापकीभूतं यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वत्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः । व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यति-
व्याप्तिरत उक्तं तत्तदिति । तथा च निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव स्वव्या-
पकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तस्य व-
ह्नावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। स्वनिष्ठवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसम-
नियतप्रतियोगिताकस्य हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वात् सद्धेतुमा-
त्रेऽसम्भवापत्तेः कल्पान्तरमाह तत्तदिति । समानाधिकरणध-
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदभावस्यैव व्यभिचारिण्यतिप्र-
सञ्जकत्वादतिरिक्तान्तम् तत्रापि निर्धूमवृत्तित्वत्वस्यापि सामान्यतः
साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छि-
न्नसामान्याभावमादायातिव्याप्तिवारणायोगात् तत्तदित्युक्तम् । न-
चैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वेन घ-
टवृत्तित्वजातित्वान्यतराभावं घटावृत्तेरभावमादाय द्रव्यं पृ-
थिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ति-
त्वभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् । अत
एव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तौ वाच्यं
ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नं य-
द्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तिप्रतियोगित्वं ता-
दृशप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धत्वादतो निषे-
धद्वयगर्भता । तेन घटत्वादिना तादृशवृत्तित्वाभावमादायैव
लक्षणसङ्गतिः । केचित्तु यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव-
च्छिन्ना यावन्तोऽभावा इत्येव लाघवाद्वक्तुमुचितं तथापि वाच्यं

प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन हेतौ जगत एव साध्याभाववत्तादात्म्यतया तादृशतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतो निषेधद्वयगर्भता इत्थं च विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामेव तादृशवृत्तित्वाभावः सुलभ इति प्राहुः । यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वोऽन्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया केवलान्वयिन्यव्याप्तिभिया तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा नोक्ता इति तत्तुच्छम् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैव लक्षणकरणात् । अन्यथैतत्कल्पे वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः । वृत्तित्वत्वमात्रस्यैव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतयैव तदवच्छिन्नाभावमादायाव्याप्त्यभावात् । किं चैवं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरपि स्यात् । तद्घटवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्घटभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । तद्घटवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । एवं स्नेहशून्यं द्रव्यत्वादित्यादौ स्नेहशून्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वादेर्जलवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति दिक् । यस्य कस्य चित्सामानाधिकरण्यमव्यावर्तकमतस्तत्तत्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया लाघवमनुसृत्याह वृत्तित्ववृत्तिना वेति। [तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तेनेति पूर्वेणान्वयः। तथा च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः] साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिना वेति पाठे साध्याभववत्पदं सम्पातायातम् । यद्यपि वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादिसामान्याभावस्य घटाद्यन्यत्वाभावस्य वा हेतावसत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवः तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविवक्षणेपि घटभेदत्वेन घटभेदनिर्वह्निवृत्तित्वान्यतराभावस्य तादृशस्य हेतावसत्त्वात् तथापि पूर्ववदत्रापि कल्पे [हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न] वृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं विशेषणीयमित्यदोषः । स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्वनिष्ठधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षितमिति केचित् । वृत्तित्ववृत्तिना धर्मेण वेति पाठे तु धूमत्वाद्यभावमादायासम्भ-

मिनाको बोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण यो व-ह्निसामान्याभाववदृवृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावा-धिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्या-भाववदृवृत्तित्वविरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वेऽपि न क्ष-

---

वापत्तेरेव धर्मेण वेति कल्पान्तरोल्लेखः। तथा च धूमत्वत्वघटभे-दत्वादेस्तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेव तदवच्छिन्नाभावमादाय नासम्भवः। वाच्यः प्रमेयादित्यादौ तु तादात्म्येन हेतौ विरुद्धघटत्व-पटत्वाभ्यामवृत्तिगगनादिना वा वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति ध्येयम्। स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वत्वेत्यस्य फल-माह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति। निर्वह्निवृत्तित्वस्येति प्रतियोगितायां-स्तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वत्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थम्। न च स्वव्या-पकवृत्तित्वत्वकेत्युक्तावपि आलोकावृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वा-रणसम्भवात्प्रतियोगिताव्यापकत्वदिशि तत्तत्साध्याभाववत्त्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। आलोकावृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं त-स्यावश्यकत्वात्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगितत्तत्साध्या-भाववद्वृत्तित्वत्ववन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिताकत्वरूपपर्य-वसितार्थे तत्तत्साध्याभाववतः सकृदेव निविष्टतया वैयर्थ्यशङ्कानव-काशाच्चेति भावः। तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगि-तेत्यस्य फलमाह यश्चेति। आदिना वाच्यत्वत्वादेः परिग्रहः। घटत्वा-देः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छिन्नवह्न्यभावस्य ल-क्षणाघटकत्वादुक्तं इन्धनत्वादीति। इन्धनत्वावच्छिन्नाभावस्य महानसादावसत्त्वात्तमादाय क्षतिविरहादाह वह्न्यभावेति। तादृ-शवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यानुक्तावसम्भव एव स्यान्न तु वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिमात्रम्। प्रमेयमात्रस्य हेतुतास्थले तत्तत्प्रमे-यनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयान्तरवृत्तेस्तत्तत्प्रमेये विरहादित्येवमावे-दयितु सर्वसाधारण्येनाह स्वनिष्ठेति। स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववदवृत्ति-त्वं तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः। अत्र घटत्वादौ साध्ये स्वीयविशे-षणतया घटान्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः साधनस्यैव हेतुतावच्छेद-कसम्बन्धेन वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वात् न

निरिसाहुः । अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वम् तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्या-

---

चैतस्य विरुद्धत्वात्साध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि द्रव्यत्वादौ साध्ये स्वीयसमवायादिना सत्त्वादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशसम्बन्धेन हेतोरेव वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च हेतौ सत्त्वात् एवं महाकालान्यो घटादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तिः वृत्तिमन्मात्रस्यैव हेतुताघटककालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तेस्तेन सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वाभावासंभवात् न च महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि प्रलयावच्छेदेन पटादावेव वृत्तिमद्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् अन्यथा घटादिहेतावपि खण्डकालावच्छेदेन महाकालवृत्तित्वाभावसत्त्वादुक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् एवं द्रव्यत्वादेः साध्यतायामवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिर्विशिष्टसत्तायामव्याप्तिः द्रव्यान्यस्मिन् गुणादौ विशिष्टसत्ताया वृत्तिमत्त्वादिति वदन्ति।यदि च वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति विवक्ष्यते तदा नैतेषामेकोपि दोषः पदमादधाति वृत्तिमद्वृत्तय इत्यादौ सर्वत्र दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तेर्निवेशनीयत्वात् अन्यथाधिकरणत्वमात्रस्यैव संयोगादिसम्बन्धेनावर्तमानत्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ [कूटपदप्रवेशेन सार्वभौमीयं लक्षणं परिष्कुर्वन्नाह] अन्ये त्वित्यादि । अत्र साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वादिनाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिप्रसङ्ग । न च तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वोक्तावपि तादृशातिव्याप्तिव्युदासः सम्भवतीति वाच्यम् । तथापि तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादायाव्याप्तितादवस्थ्यात्।तादृशवृत्तित्वत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्च। अत एव तादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपि न विवक्षितम् केवलान्वयिन्यव्याप्तेः। वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वसामान्याभा-

-वस्य हेतावसत्त्वादिति भावः। इत्थमपि वाच्यत्वाभावकूटवदवृत्ति-त्वसामान्याभावस्यैव यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वादिहेतावसत्त्वाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमदवृत्तय इत्युक्तम्। तथा चैत-स्य वृत्तिमदवृत्तित्वान्न तस्य निरुक्तयावदन्तर्गतत्वं किं तु घटत्वादि-ना तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव स च ज्ञेयत्वादिहेतौ वर्तते इति नाव्या-प्तिः। अत्र वृत्तिमत्त्वादिकं पूर्वलक्षणदिशावसेयम्। तेन न प्रागुक्त-दोषः। ननु प्रलयभिन्नं गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेताव-तिव्याप्तिः महाकालस्य कालिकसम्बन्धेन प्रलयान्यत्वाभावकूटव-त्त्वेन तत्र हेतुताघटकसम्बन्धेन या वृत्तिस्तस्याः व्यधिकरणधर्माव-च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमदवृत्तित्वात् न च दैशिकविशेषणतया सा-ध्याभावकूटवत्त्वं विवक्षितमतस्तादृशकूटवत्प्रलयवृत्तित्वसामान्याभा-वस्याधुनिकघटादिवृत्तेर्गोत्वहेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावभावसाध्यकेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् सा-ध्याभावकूटान्तर्गतस्य घटत्वस्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतयाधि-करणाप्रसिद्धेः दैशिकविशेषणतया वृत्तिमतामेव साध्याभावानां प्रवेशे तु घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्व्यधिकरणध-र्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्तया तत्कूटवदवृत्तित्वस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमदवृत्ति-त्वात् एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनत्वाभाव-स्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः गगनत्वाद्यभावघटितकूटस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन यदधिकरणं तदवृत्तित्वसामान्याभा-वस्य वृत्तिमति शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न। साध्यतावच्छेदसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ता-बुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन वृत्ति-मतः साध्याभावकूटस्य तादृशसम्बन्धेनैवाधिकरणत्वस्योक्तत्वात्सं-योगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपसाध्याभावो न तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमान् निरवच्छिन्नसमवायादिसम्बन्धेनैव सं-योगादिनिश्चयस्य तद्विरोधित्वमतो न तत्राव्याप्तिः। केवलान्वयिनि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धिर्भ्रमरूपैव सु-लभा। सत्यां हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धौ जात्वपि घटत्वेन वा-च्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात्घटत्वाद्यभाववत्ताबुद्धिं प्रति च समवा-

पक्रतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयोजनञ्चो-

यादिना घटत्वादिमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादेवोक्ताव्याप्त्यादेर्व्युदासः। तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वप्रवेश एव समुदायपदं सार्थकं भवत्यतः प्रागेव वृत्तित्वाभावं व्याचष्टे तादृशेति । स्वेति। स्वं प्रतियोगिता। तद्व्यापकं यत्साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्व तद्व्यापकप्रतियोगिताकेत्यर्थः। प्रयोजनं चेति। वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकावृत्तिसामान्याभावस्य साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिरतः स्वव्यापकेति । तथा चालोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य व्यापकं न निर्वह्निवृत्तित्वत्वं धूमत्वादौ व्यभिचारादित्ययमभावो न लक्षणघटक इति नाव्याप्तिः। प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वानुक्तौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वकस्य घटवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात् तदुपादाने च तादृशाभावप्रतियोगित्वं न वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकं पटवृत्तित्वे व्यभिचारादित्येतस्य लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अत्र च प्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं ग्राह्यम् ।तेनेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामान्याभावस्य घटान्यत्वादिवृत्तेर्हेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः। सार्वभौममते एकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वम् ।तेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयाभावमादाय नाव्याप्तिः । तादृशप्रतियोगितायास्तादृशवृत्तित्वत्वाव्यापकत्वादिति ध्येयम् । स्वव्यापकत्वदलस्य पूर्वोक्तलक्षणोक्तैव व्यावृत्तिः तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वदलस्य तु न प्रागिव वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः तत्र महानसादेः साध्याभावकूटानधिकरणत्वात् किं तु केवलान्वयिस्थल एवेत्याशयेनाह उक्तप्रायमिति । न च स्वव्यापकेत्याद्यपेक्षया लाघवात् साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा एव यावन्तो निवेश्यन्तां तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादाय केवलान्वयिनि लक्षणसम्भवादिति वाच्यम् । वह्निमान् धूमाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रासम्भवापत्तेः।निर्वह्निवृत्तित्वत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन वह्न्यभावकूटवद्वृत्तित्वत्ववाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसि-

क्तप्रायम् साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमदवृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यातिव्याप्तिरतः समुदायेति साध्याभावश्च साध्यातावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे संयो-

---

द्धेरिति भावः। ननु वृत्तिमदवृत्तयो यावन्तः साध्याभाववदवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावास्तद्वत्त्वमेवोच्यतां कृतं कूटपदनिवेशेनत्यत आह साध्याभावेति। साध्यप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः। व्यधिकरणेति। साध्यप्रतियोगिकाभाववदवृत्तित्वसामान्याभावस्यावृत्तिमात्रनिष्ठत्वादिति भावः। अत इति। तथा च धूमाभावकूटवदवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव वह्न्यदिहेतावसत्त्वान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। न चैवं गगनाभाववान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनस्यापि साध्याभावतया तदधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। वृत्तिमत्त्वेनापि साध्याभावस्य विवक्षणीयत्वात्। नव्यमते गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावाच्चेति भावः। अत्र साध्याभावकूटवदवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्यत्र कूटपदस्य फलं ग्रन्थकृतैवोक्तम् प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाववदवृत्तित्वत्वमित्यत्र कूटपदस्य फलं तु नालोकावृत्तेरभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणं तादृशाभावस्य स्वव्यापकवृत्तित्वत्वकप्रतियोगिताकेत्युक्तावपि वारणसम्भवाद्धूमत्वादावपि तदभावप्रतियोगितासत्त्वात् परं त्वालोकावृत्तिवृत्तित्वस्याभावमादायाव्याप्तिवारणमेव तत्फलमिति प्राञ्चः। तत्तुच्छम्। स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनः साध्याभावकूटवदवृत्तित्वत्वस्याश्रये वर्तमानस्याभावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिताकाभावेनैव तादृशवृत्तित्वाभावानां निवेशात्। तत्र च सकृदेव कूटपदस्यान्तर्भावेणोभयथा तन्निवेशे फलानुसन्धानस्य वायसदन्तानुसन्धानसमानत्वात्। अन्यथा साध्याभाववदवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवदवृत्तित्वत्वकत्वाभावादेव व्युदासात्तमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं ग्रन्थकृता कूटपदोपन्यासानौचित्यापत्तेरिति ध्येयम्। धूम इति।

गेन च तथात्वे वह्न्यवयववत्त्वे पर्वतवह्न्यवयवसंयोगे च पर्वतस्य वह्न्यवयवस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि

नातिव्याप्तिरिति परेणान्वयः । एवमग्रेऽपि । इदमापाततः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रवेशेऽप्यत्रातिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् । साध्याभाववत्संयुक्तत्वसामान्याभावस्य कुत्रापि संयोगेन वृत्तिमत्यसत्त्वात् । वह्न्यवयवमात्रसंयुक्तवस्तुनोऽसत्त्वादिति ध्येयम् । ननु सम्बन्धविशेषाविवक्षायां प्रलयोत्पन्नकर्मतद्ध्वंसनित्यरूपादिकमेव वह्न्यभावकूटाधिकरण वाच्यम् जन्यविभुमूर्तानां यथायोगं कालिकसंयोगादिकृतविशेषणताभिर्वह्निमत्त्वेन द्रव्यस्य वह्न्यभावकूटवत्त्वविरहाद्वह्न्यसमानकालीनस्य धूमसंयोगिद्रव्यस्यासत्त्वात् तथा च तत्र साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रद्धैव न धूमेऽतिव्याप्तिः समवायेन धूमस्य हेतुत्वे तु विरुद्धत्वादेव तद्व्युदासस्संभवादत आह संयोगेन चेति । तथात्वे वह्नेः साध्यत्वे । तथा चात्र वह्न्यभावाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वादौ प्रसिद्धस्याभवो वर्तत एव वह्न्यवयवत्वे इत्यतिव्याप्तिः स्याद्यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावस्य प्रवेशो न स्यादिति भावः । ननु समवायेन वह्न्यभावस्य वह्न्यवयवत्वासमानाधिकरणत्वात् अग्रे वक्ष्यमाणेन साध्याभावानां हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव न तादृशाभावमन्तर्भाव्योक्तहेतावतिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह पर्वतेति । अत्र समवायेन वह्न्यभावस्य पर्वते संयोगेन वह्न्यभावस्य च वह्न्यवयवे हेतुसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्समवेतत्वाभावस्य तादृशसंयोगहेतौ सत्त्वाद्भवत्यतिव्याप्तिः । यत्तु संयोगेन वह्नेः साध्यत्वे वह्न्यवयवत्वस्य विरुद्धत्वात् हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव वारयितुं शक्यत्वात् पर्वतेत्यादि हेत्वन्तरमिति तत्तुच्छम् । वह्न्यवयवेऽपि वह्न्यन्तरस्य संयोगेन वृत्तौ विरोधविरहात् । तादात्म्येन साध्यत्वानुरोधात्सम्बन्धितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्ये प्रवेश्यत्वादिदिति भावः । सम्बन्धद्वयेति । पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नवह्न्यभावान-

नातिव्याप्तिः तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रति-
योगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्त-
द्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसि-
द्धं तत्र सद्धेतो पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-

---

धिकरणत्वात् वह्न्यवयवस्य च समवायावच्छिन्नवह्न्यभावानधि-
करणत्वादिति भावः । [नातिव्याप्तिरिति ।] प्रागुक्तरीत्या सा-
ध्याभावकूटवति नित्यरूपादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसि-
द्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र च वृत्त्य-
नियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एवेदमुक्तम्। तेन ध-
नी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन साध्यतायां नाव्याप्तिः।
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकसाध्याभावो ग्राह्य इति तु न युक्तम् । धनी द्रव्यत्वादि-
त्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धेन साध्याभावस्यैव तादृशत्वेनातिव्याप्तिप्र-
सङ्गात् । ननु साध्याभावो यदि साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षित-
स्तदा प्रमेयं वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
प्रसिद्धेः न च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवाभावो वक्तव्यः तथा चावृत्तिगगना-
दिना प्रमेयादेरभाव एव तत्र सुलभ इति वाच्यं घ्राणग्राह्यगुणवान्
द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशगुणत्वस्य ग्राह्यगन्धत्वापेक्षया गु-
रुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-
नामेव तादृशसाध्याभावत्वादत आह तथेति।स्वं प्रतियोगिता । प्रति-
योगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह पृथिवीत्वाभावा-
दाविति । तत्तद्विपक्षो घटादिः । तथा च घटावृत्तित्वावच्छिन्ना-
भावघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या पृथिवीत्वाभाववज्जल-
त्वादित्यादौ नाव्याप्ति । प्रतियोगितायाः पटत्वादावपि सत्त्वेन सा-
ध्यातवच्छेदकस्य तदव्यापकतया तादृशभावानां लक्षणाघटकत्वात् ।
प्रतियोगिभेदेपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एकत्वादिति भावः।
सद्धेताविति । नाव्याप्तिरित्यन्वयः । वह्निमान्धूमादित्यत्र साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन विपक्षीभूततत्तज्जलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य

वति सामान्यादावनवर्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्याहुः । तन्न ।

गुणादौ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ च विपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतसामान्याभावकूटस्य जात्यादावधिकरणतासत्त्वात्तदप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेरुक्तस्थले विरहात्तदुभयं नोदाहृतम् । ननु यावतामैकाधिकरण्यं तावत्समुदायस्य विवक्षायां नोक्तव्याप्तिरत आह पृथिवीत्वादाविति । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य विशेषणीयत्वेन जातित्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिसम्भव इत्यादिपदमुपात्तम् । तथा च जलासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तेजोसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभावकूटवति जात्यादौ प्रकृतहेतोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । द्रव्यत्वस्य समवायेन हेतुत्वे तादृशसाध्याभावकूटवति जात्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः स्यादत उक्तं द्रव्यत्वप्रकारकेति । सामान्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिर्वाच्यत्वादावेव सुलभा । प्रमाविशेष्यत्वादाविति ।नातिव्याप्तिरित्यन्वयः ।तादृशप्रतीतिविषयत्वं भ्रममादाय जात्यादावपीत्यतः प्रमेति । अत्र प्रतियोगिताव्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यम्। तेन नित्यज्ञानवतस्तादात्म्येन साध्यतायामीश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य पटान्यभेदस्य च द्वयोर्विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिताव्यापकीभूतनित्यज्ञानात्मकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । न वा तादृश एव साध्ये द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनवद्रव्याणां प्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदस्य कूटवति गुणादौ हेतोरसत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिः। न चैवं वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन तां प्रति पर्याप्त्याख्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन कस्याप्यव्यापकतया निरुक्तसाध्याभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। एकविशिष्टापरत्वानतिरिक्तस्योभयत्वस्य सार्वभौममते पर्याप्तिभिन्नसम्बन्धेनैव साध्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। सा-

च्यतावच्छेदकव्यापिका प्रतियोगितेत्यस्य फलमाह नापीति। घटत्वाभावत्वेन साध्यत्वे साध्याभावकूटवत्त्वं घटस्यैव सुलभमत उक्तम् अभावत्वादिनेति। आदिना प्रमेयत्वादेरुपग्रहः। तथा चाभाववान् प्रमेयवान्वा घटत्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरणस्य तत्तद्धटान्यत्वाभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः स्यादतः साध्यतावच्छेदकव्यापकेति। साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वादिव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तत्तद्घटान्यत्वाभावानां लक्षणाघटकत्वादिति भावः। अत्र स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यं वाच्यम्। तेन घटत्वाभावत्वेन पटत्वाभाववेन चाभावप्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यम्। घटत्वाभावत्वादेः प्रमेयसामान्यानिष्ठप्रतियोगितान्यूनवृत्तित्वेन तादृशप्रतियोगिताकाभावानां लक्षणाघटकत्वात्। एवं साध्यसामानाधिकरण्यमपि हेतौ वक्तव्यम्। तेन सत्तावत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तादृशस्य च यावत एव हेतौ सत्त्वेपि जात्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादिविरुद्धहेतौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयम्॥ यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य घटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य च द्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकम् तदपेक्षया लाघवाद्घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वस्यैव तथात्वात् तादृशवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावानां साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदास घटवृत्तित्वविशिष्टवस्तुमात्र एव तत्प्रतियोगितासत्त्वादिति वाच्यम् वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसम्बन्धेन घटान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य च द्वयोस्तथाप्येकाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तितादवस्थ्यात् न चाधेयताविशेषेण घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावः तस्य त्वयाप्यवश्यं वाच्यत्वात् अन्यथा घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः गुरुतरतादृशवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या घटवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव घटवृत्तित्वविशिष्टवा-

द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादिमादौ तदुभयान्यतरत्वाव-च्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः। अपि च इदं पृथि-व्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादिमादौ द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधि-करणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः। द्रव्यत्वत्वा-द्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्त-त्वात्। किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिवि-

---

ष्टत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वात् तथापि दूषणमिदं स्फुटतयोपेक्ष्या-ह द्रव्यत्वेत्यादि॥ ननु सार्वभौमानां मते विरुद्धयोरुभयत्वस्यातिरि-क्ततायामपि समानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तथा च पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वं द्रव्यत्वविशिष्टपृथिवीत्वत्वमेव साध्य-तावच्छेदकं पर्यवसितामिति तत्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादे-तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः तत्प्रतियोगिता-याः पृथिवीत्वेपि सत्त्वेन निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकत्वा-दत आह अपि चेति। उद्देश्यविधेयस्थले समानलिङ्गकत्वस्यातन्त्रत्वात् पृथिव्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताभ्रमं निराकर्तुं पक्षमुल्लिख-ति इदमिति। पृथिवीति। पृथिव्यन्यत्वे सति द्रव्यान्यासमवेतसक-लद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः। नच सकलद्रव्यवृत्तित्वान्तर्भावेण द्रव्य-त्वस्य साध्यत्वे द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यता-वच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद्गुरुतरसकलद्रव्यवृत्ति-त्वघटितद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य चाप्रसिद्धत्वादग्रे द्रव्यत्व-त्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेरसङ्गत्यापत्तिरिति वाच्यम्। द्रव्यत्व-त्वादीत्यत्र द्रव्यत्वत्वपदेन द्रव्यमित्याकारकतद्बुद्धिप्रकारत्वस्यैवाग्रे वक्तव्यत्वात्तस्य च द्रव्यान्यासमवेतत्वमपेक्ष्यापि लघुत्वेन प्रति-योगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः। द्रव्यत्वत्वादीत्यत्रादिना पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य च द्वयोरेवावच्छेदकयोः परिग्रहः॥ ननु साध्यतावच्छेदकान्यसमा-नाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्यभावपदार्थो वाच्यः तथा च विशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यतायां द्रव्यत्वसामान्याभा-

ष्टसकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धिः । यावतामभावानामैकाधिक-रण्यं तावतां समुदाये विवक्षितेऽपि इदंपृथिवीवृत्तिगुणशून्यं स-त्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वात् रूपवदन्यत्वाद्वेत्यादावति-

———

वस्यातथात्वान्नातिव्याप्तिः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपग-मात्र ताद्रूप्येण साध्यतायामपि नातिव्याप्तिरत आह किं चेति । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य विशिष्ट-साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तमादाय ना-तिव्याप्तिरत आह किं चेतीति प्राञ्चः । सद्धेतौ वायुत्वादौ । अप्रसि-द्धिरिति । कालस्य सकलरूपवत्त्वेपि साध्यवत्ताधीविरोधिताघटक-समवायसम्बन्धेन तदनाधिकरणत्वादिति भावः ॥ शङ्कते यावता-मिति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावैरैकाधिकरण्यापन्नस्य तद्रूपस्याधिकरणे वृत्तित्वप्रसिद्ध्यैव नाव्याप्तिरिति भावः । विवक्षिते-पीत्यपिना तदविवक्षायामपि वक्ष्यमाणातिव्याप्तिः सूचिता । ननु यावतां मिथः सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः किं वा यावतां साध्याभावानामभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समु-दायोऽभिप्रेतः प्रथमे इदमिति । अत्रेदमिति पृथिव्याः विशेषणम् । न तु पक्षनिर्देशः । तथासति घटतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वकुड्य-तद्वायुद्वित्वादीनामेव तद्वायौ मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्या-भावानामधिकरणे तद्वायौ वृत्तित्वादेव वायुत्वादिहेतावतिव्याप्त्य-नुपपत्तेः । एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य साध्यत्वे वायु-त्वादेः सद्धेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वाव-वच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यैव साध्यत्वायोगाद्गुणपदम् । नन्वेतत्पृथिवी-वृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकमपि वायुत्वादिकं सद्धेतुरेव प्र-लये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि वायौ तत्सत्त्वात् अतः साध्या-न्तरमाह सत्तान्येति ।अत्र पृथिवीपदमेतत्पृथ्वीपरम् । अन्यथा प्रा-गुक्तद्वित्वादिव्यक्तीनां तद्वायौ मिथःसामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभा-वतया वायुत्वादेस्तत्कूटाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वेनैवातिव्याप्त्य-सम्भवापत्तेरिति ध्येयम् । अत्राप्येतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभा-वस्य केवलान्वयितया तत्साध्यकवायुत्वादेः सद्धेतुत्वात्समवेतत्वा-

व्याप्तिः । तत्र तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः । वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसहस्रसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणयावदभावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव । किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति

पेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या साध्यत्वायोगात्सत्तान्यपदम् । न च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोऽप्यप्रसिद्धः द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । सकलद्रव्यवृत्तित्वादिघटितद्रव्यत्वत्वस्यैव तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वात्सत्तान्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात् । समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे समवेतमात्रस्यैव तदभावत्वेन मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतकूटवति वायौ हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरतः पृथिवीपदम् । ननु वायुत्वस्योक्तसाध्यसामानाधिकरण्याभावादेव न तत्रातिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह रूपवदिति । अयं हेतुर्गुणादौ साध्यसमानाधिकरणः । रूपात्यन्ताभावस्य पृथिव्यामुत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्यसम्भवाद्रूपवदन्यत्वानुधावनम् । रूपवद्भेदस्यापि तदानीं पृथिव्यामुपगमे त्वाह इत्यादाविति । आदिना वायुरूपान्यतरत्वादेः परिग्रहः ॥ तादृशेति । मिथः सामानाधिकरण्यापन्नेत्यर्थः ॥ द्वितीये त्वाह वस्तुत इति । तादृशाभावेति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः । सहस्रेति । अवच्छेदकभेदेनाभावभेदमभ्युपेत्योक्तम् । दुर्वारैवेति ॥ ननु यावतामेकव्यक्तिवृत्तित्वं तावत्कूटवत्त्वोक्त्या नाप्रसिद्धिः न वा प्रागुक्तातिव्याप्तिः किं च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यत्वाभावो द्रव्यत्वस्वरूप एव लाघवात् न तु सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतमात्रं बहूनां तथात्वे गौरवादतः परस्परसामानाधिकरण्यापन्नतादृशद्रव्यत्वादिस्वरूपसाध्याभावस्तोमवति हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति यदि ब्रूयात्तदा दोषान्तरमाह किं चेति । यत्तु रूपसामान्याभावस्याभावोऽनुगतप्रतीतिबलादतिरिक्त एवेति तद्वति हेतोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां नोक्तातिव्याप्त्यव्याप्त्योः सम्भव इत्यतः किंचेति । तत्तुच्छम् । इदानीमेवाभावाभावस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्य दोषनिरासे भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छि-

वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः। अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा। तथा च सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः । साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः। साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति

भाभावाभावस्यातिरिक्तत्वादग्रे भूतत्वमूर्तत्वेत्यादिनातिव्याप्त्यभिधानस्य संदर्भविरोधापत्तेः। साध्याभावकूटवदवृत्तित्वस्य संयोगसमवायादिप्रत्येकसम्बन्धेन प्रवेशमभिप्रेत्याह धूमादाविति। अव्याप्तिरिति। निर्वह्निसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गतस्य धूमादावसत्त्वादिति भावः। सम्बन्धसामान्येन तादृशवृत्तित्वस्य प्रवेशमभिप्रेत्याह साध्यतेति। कालादावित्यादिपदेन दिशः परिग्रहः। व्यभिचारिणि पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ। ननु धूमवान्वह्नेरित्यादौ। तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाविवक्षायामप्यतिव्याप्तेर्ध्रौव्यात् धूमाभाववत्कालदिगादौ मूर्तमात्रस्यैव संयोगसम्बन्धेन वृत्तेः तत्सामान्याभावस्य हेतुताघटकसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तदवृत्तित्वेन लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयम्॥ सत्तादीत्यादिना समवेतादेः परिग्रहः॥ शङ्कते साधनेति। तथा च सद्धेतुस्थले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव साधनसमानाधिकरणत्वात् तत्कूटवदवृत्तित्वस्यापि तादृशाभावमादायैव लक्षणसङ्गतिः। इत्थं च वृत्तिमदवृत्तिपदस्य सार्थक्यं व्यतिरेकिण्यपि सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। यथा चैवं साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्य सार्थक्यं तथोपपादितं प्रागेव। यद्यपि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवेशे तादृशसाध्याभावकूटवदवृत्तित्वत्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलं वह्निमान् धूमादित्यादावालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिप्रसङ्गस्य तादृशाभावे साधनसमानाधिकरणे साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासात् न चात्र कल्पे तादृशवृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं न देयमेवेति वाच्यम् तथा सति हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवदवृत्तित्व-

चेद्विशेष्यन्ताम् । तथापि भूतत्वमूर्तत्वायोरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादाववतिव्याप्तिः । तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्या-

---

त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव स्पर्शवदन्यत्वहेतावसत्त्वादग्रे भूतत्वमूर्तत्वेत्यादिनातिव्याप्तेरसङ्गत्यापत्तेः तथापि वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवदवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्धूमहेतावसत्त्वेन तमादायाव्याप्तिवारकत्वादेव तस्य सार्थक्यम् । न च पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितावश्यं विशेषणीयेति तत एव वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्य व्युदासात्तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलमिति वाच्यम् । पर्वतवृत्तित्वपवतान्यवृत्तित्वोभयात्वावच्छिन्नाभाववारणायवृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया वाच्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावेपि सत्त्वादिति ध्येयम् ॥ भूतत्वमूर्तत्वान्यतरप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्त्वेन साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिकं सद्धेतुरेवेत्यत उक्तम् अन्यतरत्वेनेति ॥ तादृशेति । हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभावस्तोमस्तद्वतीत्यर्थः । पृथिव्यादावित्यादिना जलतेजोनिलानां परिग्रहः । अत्र भूतत्वं विशेषगुणवत्त्वे सत्यात्मभिन्नत्वम् । न तु बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वम् । मूर्तत्वं स्पर्शवन्मनोन्यतरत्वं जातिविशेषो वा । न त्ववच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथा सति मनःपरिमाणशब्दयोरेव साधनसमानधिकरणतादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ ननु साधनाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावकूटस्य निवेशान्नैव दोषः कचिदपि स्पर्शवद्भिन्ने भूतत्वमूर्तत्वोभयोरसत्त्वात्तदुभयान्यतरघटितसाध्याभावकूटवत्याकाशे मनसि च हेतोः सत्त्वात् वस्तुतः समनियताभावानामैक्यमते भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभाव एव भूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य मूर्तत्वगगनत्वावच्छिन्नस्य चाभावः तथा च मनस्त्वगगनत्वयोरपि भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वा-

दौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः । तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

वच्छिन्नाभावस्य साध्यस्याभावत्वात् हेतुसमानाधिकरणतदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः अस्तु वा यावन्ति निरुक्तसाध्याभावत्वानि तावतां प्रत्येकावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमेव व्याप्तिः तथा च भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नस्याधिकरणे मनस्येव हेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह किं चेति । ननु भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावोनुगतव्यवहारादतिरिक्त एव न तु भूतत्वमूर्तत्वोभयस्वरूपः तथा च साधनसमानाधिकरणातादृशाभाववति गगने मनसि हेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरतः किं चेतीत्यपि वदन्ति । गुरुचरणास्तु ननु हेतुसमानाधिकरणा यावन्तः पदार्थाः साध्यावद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववन्तस्तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वं विवक्षितं तथा च हेतुसमानाधिकरणयोर्गगनत्वमनस्त्वयोरेव तादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः निरुक्तोभयाभाववतां घटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतो हेतुसामानाधिकरण्योपादानमित्यतः किं चेतीति प्राहुः। कालान्यत्वसाध्यकस्य कालिकसम्बन्धेन हेतोर्विरुद्धत्वादेव तत्र नातिव्याप्तिरत उक्तं महेति। तथा च महाकालान्यो घटादित्यादावित्यर्थः। वृत्तिमन्मात्रस्यैवेति । तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च यावत एव हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । अत्र केचित् सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् खण्डकालावच्छेदेन पटादावेव वृत्तिमति वर्तमानस्य माहाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशवृत्तित्वाभावा यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अत एवैतद्रूपाभिन्नं गुणत्वादित्यादावे-

तद्रूपभिन्नसमवेतत्वत्वसमानियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमदवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः एतद्रूपावच्छेदेन गुणत्वादावेव वर्तमानस्यैतद्रूपभिन्नसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेत्वधिकरणीभूतगुणान्तरावच्छेदेन हेतावसत्त्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। यत्तु वृत्तिमदवृत्तय इत्यस्य वृत्तिमदवृत्तित्वसाध्यावदवृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयानधिकरणत्वमर्थः तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेण निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेतावसत्त्वात् महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः न च महाकालवृत्तित्वत्वापेक्षया लघोः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वस्यैव महाकालवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य न निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वम् वृत्तिमदवृत्तेस्तस्य साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वादिति वाच्यम् यावन्ति कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वानि तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य तावद्धर्मिकयत्किञ्चिद्बुद्धिविशेष्यत्वावच्छिन्नाभावस्य वा निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेतावसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वमपेक्ष्य तावदन्यतमत्वलक्षणाखण्डभेदस्यैव लाघवेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यादिति तन्मन्दम्। तथापि नित्यज्ञानभिन्नं घटादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् । नित्यज्ञानविषयतासामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वात्। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशविषयत्वाभावस्य यावत एव हेतौ सत्त्वात् । नव्यास्तु साधनसमानाधिकरणा व्याप्यवृत्तयो यावन्तः साध्याभावाः साध्यसामानाधिकरण्यापन्नतावत्कूटवद्वृत्तित्वाभावो विवक्षितः तथा च व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावघटितकूटस्य साध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः तत्कूटाधिकरणस्य वा साध्यवत्त्वं विवक्षितम् लाघवात् तादृशवृत्तित्वाभावस्य च वृत्तिमद्वृत्तित्वं यावत्त्वं वा नापेक्षितं वैयर्थ्यात् इत्थं च साधनसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः साध्याश्रयीभूततावत्कूटवद्वृत्तित्वमपि लक्षणं साधीय इति प्राहुः । वस्तुतः पूर्वलक्षण इवात्रापि वृत्तिमदवृत्तयो यावन्तः साध्याभावकूटवदवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वमेव व्याप्तिर्वाच्या तत्र वृत्तिमदवृत्तित्वं साध्याभाववदवृत्तित्वं च दैशिकविशेषण-

एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगा-

---

तथैव वक्तव्यमतो न कोपि दोषः पद्माद्घातीत्यवधातव्यमिति दिक्॥

एतेनेति । महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । परास्तमिति परेणान्वय । अत्र वाच्यं ज्ञेयत्वात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादिनानाव्यक्तिवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य च द्वयोः साधनसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या साधनाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिकूटवदवृत्तित्वसामान्याभावानां हेतावसत्त्वेनाव्याप्तिरतः प्रतियोगिकान्तं यावदभावविशेषणम्। विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणस्य साध्यीभूतसत्त्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वनियमादवृत्तिमदवृत्तेस्तत्कूटवदवृत्तित्वाभावस्य यावत एव हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति । तथा च गुणान्यत्वाभावकर्मान्यत्वाभावयोरप्युक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धैव नातिव्याप्ति । अत्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकता तेनाभावो ग्राह्य । तेन समवायावच्छिन्नवह्न्यभावघटितकूटवदवृत्तित्वाभावस्य वह्न्यवयवत्वादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान् तत्पर्वतत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । न च विशेषणताविशेषेणैव साध्यव्यापकत्व तेन सम्बन्धेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावश्च ग्राह्यः । साध्यस्य गुणसामान्यस्याभाव इत्याद्युत्तरग्रन्थविरोधात् । गुणस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन गुणाव्यापकत्वात् । यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकत्व तादृशरूपावच्छिन्नाभावं च निवेशयन्ति तत्तुच्छम । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च । संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामेव संयोगेन द्रव्याभावानां व्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटवदवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमत्यवृत्तेः। तादात्म्येन प्रमेयव्यापकताव-

द्यभावस्याभावाः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः क्वचिदप्रसिद्ध्या-

---

च्छेदकं यत्प्रमेयत्वादि तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तादात्म्येन प्रमेयसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेरसकृदावेदितत्वाच्च । न च द्रव्य घटादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाभावकूटस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणमहाकाले हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेरिति वाच्यम् । दैशिकविशेषणतया तादृशयावदभावाधिकरणत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः । तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो घटत्वेपीत्यत उक्तं यावन्त इति । न च दैशिकविशेषणतया तद्घटभिन्नत्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्धचैव नातिव्याप्तिः कथं यावत्त्वविशेषणमिति वाच्यम् । तथापि तद्घटान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतस्य साध्याभावस्य तादृशसम्बन्धेन तदधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटत्वहेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतो यावन्त इति। वह्निसंयोगसामान्याभाववान् संयोगसामान्याभाववान् वा धूमादित्यादावव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्निसंयोगाद्यात्माभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेरतो व्याप्यवृत्तिपदमित्याह केवलेत्यादिना । केवलान्वयिन इत्यनेन साध्यव्यापकत्वमाविष्कृतम् । संयोगादीत्यादिना वह्निसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्योपग्रहः । तेन प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्यासत्त्वेपि न क्षतिः । दैशिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रयोजनमुक्त्वा कालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके तदाह एवमिति । ननु तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां वास्तवाभावानामेव लक्षणघटकत्वात्संयोगाद्यात्मकाभावमादाय नाव्याप्तिरत उक्तम् एवमितीत्यपि केचित् । न व्याप्यवृत्तिरिति । तथा च गुणसामान्याभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेपि व्याप्यवृत्ति-

दिसम्पादकाः पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदाया-धिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्या-दिकमपास्तम्॥

त्वाभावादेव गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। अन्यथा गुण-सामान्याभावस्यापि साधनसमानाधिकरणसाध्याभावतया तद्घ-टितकूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति नित्यैकत्वादौ प्रसिद्धस्य द्रव्यत्वहेतावसत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः। स्वसमा-नाधिकरणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह उक्तरूपेति। साध्यव्यापकतावच्छेद-करूपावच्छिन्नेत्यर्थः। क्वचिदिति। वह्निमान् धूमादित्यादौ घटपटा-द्यात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यापि निरुक्ताभावत-या तदधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिवारणार्थमेव स्वसमानाधि-करणेत्युक्तमिति भावः। तद्घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ वाच्यं ज्ञेय-त्वादित्यादौ च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभावकूटवत्त्वं तद्घट एव प्रसिद्धमतस्तत्राव्याप्त्यसम्भवात् क्वचि-दित्युक्तम्। अत्र च हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषण-तया वर्तमानत्वमेव हेतुसामानाधिकरण्यं बोध्यम्। तेन पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जले तेजसि च साधनसमा-नाधिकरणस्य जलावृत्त्यभावस्य तेजोऽवृत्त्यभावस्य च निरुक्तरूपाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तदुभयघटितकूटवज्जात्यादौ हेतोरवृत्ति-त्वेऽपि नातिव्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटं त-दधिकरणजलादौ हेतोः सत्त्वादिति भावः। उक्तसमुदायेति। ता-दृशाभावकूटवद्वृत्तित्व हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्। तेन द्रव्य-भिन्नं सत्त्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणे महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन वृत्तावपि नातिव्या-प्तिः। तादृशवृत्तित्वाभावस्तादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताको ग्राह्यः। तेन पर्वतवृत्तित्वादिसामान्याभावस्य वृत्तित्वालोकान्यत्वोभ-यत्वावच्छिन्नाभावस्य च हेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान्धूमादित्यादौ वा-च्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ नासम्भव.। अधिकमभिहितं प्राक्। वृत्तिमद्वृ-त्त्य इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम्। तेन

त्वात् । अन्यथा निर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरप्रसिद्धेः । शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः ॥

तद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् । अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते । न स्वातन्त्र्येण । घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः । तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं

संयुक्तत्वसामान्याभावस्यापि तादृशस्य समवायेन वृत्तिमति जात्यादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यर्थः । साध्यवत्ताधीविरोधिताघटकसम्बन्धेन कूटाधिकरणतायाः पूर्वमुक्तायाः प्रकृतलक्षणाघटकत्वात्तन्नोक्तम्। इत्यादिकमित्यादिपदेन गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावावृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमित्यादेः सूचनम् ॥

अभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुतायाः स्वयमनङ्गीकाराद्भावार्थमाह विशेषणेति ॥ ननु घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिबुद्धेः घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवासिद्धमत आह अभावेत्यादि ॥ न स्वातन्त्र्येणेति । न घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमाविषयीकृत्येत्यर्थः।तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गकाभावप्रत्ययस्य तादृशसम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमादिति भावः ॥ ननु तद्घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे व्यभिचारान्नोक्तनियम इत्यत आह घटो नास्तीत्येवेति । तथा च विशेषधर्मेण सामान्याभावोऽप्यसिद्ध एवातद्व्यक्तित्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेः घटे तद्व्यक्तित्वाभावमात्रावगाहित्वादतस्तत्र हेत्वभावादेव न व्यभिचारः।अन्यथा सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यापि स्वीकारापत्तेर्वाच्यत्वेन घटो नास्तीत्यपि प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः॥ प्रकृते योजय-

नावगाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्।
अथावगाहते तर्हि भ्रम एव।नच ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः। यदि पुन-
रानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न
तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति मन्तव्यम्।

ति तदिहेति। इह घटत्वेन पटो नास्तीत्यभिलापस्थले। तस्य व्यधिक
णधर्मस्य॥ अथावगाहत इति। व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रति
गिनमित्युक्तेनान्वय.॥ न च तत इति। प्रमाया एवार्थसाधकत्वा
दिति भावः। ननूक्तव्याप्तावप्रयोजकत्वाद्घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्ति
त्वमनवगाह्यापि तदवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययसम्भवाद्व्यधिकर
णधर्मावच्छिन्नाभावः सेत्स्यतीत्यत आह यदि पुनरिति। स्वरसवाही
यथार्थः। स च पटे घटत्वानवगाहन एव सम्भवतीति भाव.। घट-
त्वेन पटो नास्तीत्यादिपदेन घटत्वेन द्रव्यं नास्ति द्रव्यत्वेन घटो नास्ति
इत्याद्यनुभवस्योपग्रहः। तुल्ययुक्त्या तदवृत्तिधर्मेण तस्यैव विशेषरू-
पेण सामान्यस्य सामान्यरूपेण च विशेषस्याभावे बाधकाभावादिति
ध्येयम्। घटत्वेन घटो नास्तीतिपाठे घटत्वेनेत्यस्य घटत्वत्वविशिष्टेने-
त्यर्थः।तेन तद्रूपेण प्रतियोग्यंशे घटत्ववत्तामनवगाह्य जातेः समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्ष एवोक्तनियमस्य व्यभिचारो दर्शि-
तः। तादृशाभावेति। स्वसमनियतान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
ववारणमित्यर्थः। तेन सामान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण
सामान्यस्याभाव संगृहीतः। यत्तु द्रव्यत्वेन घटो नास्तीतिप्रतीते
टत्वाद्यवच्छिन्नाभावेनैवोपपत्तौ सामान्यरूपेण च विशेषाभावाद
मानाभाव इति तत् प्रागेव दूषितमिति। यदपि संयोगसंसर्गकघट
त्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन लाघवात्तादृशसम्बन्धेन घटत्वाव
च्छिन्नस्य विरोधित्वकल्पनात् संयोगेन घटादिमति घटत्वादिना
टाद्यभावस्यासम्भव इति कैश्चिदुक्तं तदपि मन्दम्। तावतापि ग
नत्वादिना घटादेर्वाच्यत्वत्वादिना ज्ञेयत्वादेश्च व्यधिकरणधर्मा
च्छिन्नाभावस्य दुर्वारत्वादिति।गगनादेरधिकरणस्य स्वरूपसंसर्गव
वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या तत्र विरोधस्य कल
यितुमशक्यत्वादिति दिक्॥